PREFACE TO THE SECOND EDITION.

In the present edition the book has been thoroughly revised. Some of the pieces that appeared a little too difficult or otherwise unsuitable have been removed or expurgated, and others of a more suitable character have been substituted or added. In scanty places a word or an expression has been modified in the light of the taste and capacities of the young learners. A notable departure in the present edition is that the vocabulary has been dispensed with on the ground that it could not, as it appeared, be properly utilised by the student, and has been replaced by notes mostly critical and suggestive, just enough for a healthy understanding of the text.

The book in its present form will, it is hoped, prove more useful and attractive than before to the young readers for whom it is intended.

Benares
The 1st February, 19[illegible] } *The Author.*

PREFACE TO THE THIRD EDITION.

The present edition is a reprint of the last, except [illegible] among those prescribed [illegible] authorities has been slightly [illegible] a few errors or inaccuracies th[illegible] previous edition have been rectified.

Benares
The [illegible] April, [illegible] } *The Author.*

PREFACE TO THE FOURTH EDITION.

The points to note in the present edition are (1) the removal of lesson No 36 with replacement by another from the same source, (2) the re modelling, with re-naming, of lesson No 39, (3) the elimination of the verse from lesson No 29, and (4) the curtailment, by two verses, of lesson No 42,—all calculated to quicken a genuine taste for study.

Benares,
The 10th April 1932

The Author

अनुक्रमणिका

विषयः		पत्राङ्कः
१. नीतिश्लोकाः	(संग्रह)	१
२. हंसमयूरीयोपाख्यानम्	(हितोपदेशः)	३
३. कविप्रतिभा	(भोजप्रबन्धः)	२१
४. शिष्यपरीक्षा	(महाभारतम्)	२६
५. पाण्डवसभा	(")	२८
६. शौनकोपदेशः	(")	३१
७. सौभाग्यानम्	(")	३४
८. द्वैतवनवासः	(")	३७
९. कर्मप्रशंसा	(")	३९
१०. गन्धमादनप्रवेशः	(")	४०
११. सावित्री	(")	४३
१२. प्रश्नचतुष्टयम्	(")	४६
१३. भीष्मसन्तर्पणम्	(")	४७
१४. सुभद्रास्वासनम्	(")	४९
१५. युधजम्बुकसंवादः	(")	५१
१६. धीवरराज्यप्रस्तावः	(रामायणम्)	५६
१७. रामविवासनम्	(")	५८
१८. दशरथसन्तापः	(")	६०
१९. सन्ध्यावर्णनम्	(")	६३
२०. तारविलापः	(")	६४
२१. वर्षावर्णनम्	(")	६६
२२. सीताहनुमत्संलापः	(")	६८
२३. अयोध्याप्रत्यागमनम्	(")	७१
२४. द्यूतसंवादः	(देवीमाहात्म्यम्)	७४

विषय		पत्राङ्क
२५. मध्याह्नः	(मालविकाग्निमित्रम्)	७१
२६. पुत्रविजयः	(„)	७[illegible]
२७. चित्रफलकम्	(शाकुन्तलम्)	७८
२८. प्रजावात्सल्यम्	(„)	८०
२९. ऐन्द्रजालिकः	(रत्नावली)	८१
३०. अप्सरोऽभिनयः	(विक्रमोर्वशीयम्)	८४
३१. मरीचिवृत्तान्तः	(दशकुमारचरितम्)	८७
३२. अभिजाततस्करः	(„)	९०
३३. प्रव्रजिता	(„)	९२
३४. कन्यापरीक्षा	(„)	९४
३५. शुककथा	(कादम्बरी)	९६
३६. शुकनासोपदेशः	(„)	१०६
३७. समदुःखता	(„)	१०९
३८. पितृलेखः	(„)	११५
३९. सरस्वत्यवतरणम्	(हर्षचरितम्)	११५
४०. राजभृत्याः	(„)	११८
४१. शरद्वर्णनम्	(भट्टिकाव्यम्)	११९
४२. हिमालयः	(कुमारसम्भवम्)	१२२
४३. राजदम्पत्योर्गुरुदर्शनयात्रा	(रघुवंशम्)	१२४
४४. कुमारजन्म	(„)	१२७
४५. प्रबोधमङ्गलम्	(„)	१२९
४६. इन्दुमतीस्वयंवरः	(„)	१३१
४७. शापनिवृत्तिः	(„)	१३९
४८. रामायणगानम्	(„)	१४३
४९. यमापकराजधानी	(„)	१५१
५०. भगवन्महिमा	(„)	१५६

संस्कृतमञ्जरी ।

सत्यं शिवं सुन्दरम् ।

नीतिश्लोकाः ।

अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैर्गुणत्वमापन्नैर्बध्यन्ते मत्तदन्तिनः ॥ १ ॥

जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च ॥ २ ॥

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
तज्जयः सम्पदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ ३ ॥

मन्त्रोऽप्यमन्त्रतामेति षट्कर्णेषु विशाखितम् ।
षट्छिद्रेण च कुम्भेन निष्पेयं सलिलं यथा ॥ ४ ॥

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥ ५ ॥

किमत्र चित्रं यत्सन्तः परानुग्रहतत्पराः ।
न हि स्वदेहशैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ६ ॥
शुष्का नि भीकमयचर्ज मराली न मनान्यतः ।
भ्रमरा इव लम्पटाः येनारिर्दे सरसस्त्वनम ॥ ७ ॥
वाराणसी निकोजाः कस्य नाभिभवास्पदम् ।
नि शाङ्क पीयते लोकैः पश्य भगवत्ये परम ॥ ८ ॥
गिरौ शिशुरपि निगमति मरमनिकलकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥ ९ ॥

तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो
मृदूनि नीचैः प्रणतानि सर्वतः ।
समुच्छ्रितानेव तरून्प्रबाधते
महान्महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥ १० ॥

पतितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः ।
प्रायेण साधुवृत्तानामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ ११ ॥
[illegible] पुनरत्र किं लोकमर्यादितां जाति जन्मा ।
[illegible] कि गतिरत्रं परिच्छेदे ॥ १२ ॥

२. हंसमयूरीयोपाख्यानम् ।

अस्ति कर्पूरद्वीपे पद्मकेलिनामधेयं सरः । तत्र हिरण्यगर्भो नाम राजहंसः प्रतिवसति । स च सर्वैर्जलचरपक्षिभिर्मिलित्वा पक्षिराज्येऽभिषिक्तः । यतः,

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥ १ ॥

एकदासौ राजहंसः सुविस्तीर्णकमलपर्यङ्के सुखासीनः परिवारपरिवृतस्तिष्ठति । ततः कुतश्चिद्देशादागत्य दीर्घमुखो नाम बकः प्रणम्योपविष्टः । राजोवाच—'दीर्घमुख, देशान्तरादागतोऽसि । वार्तां कथय ।' स ब्रूते—'देव, अस्ति महती वार्ता । तामाख्यातुकाम एवाहं सत्वरमायातः । श्रूयताम् ।'

अस्ति जम्बुद्वीपे विन्ध्यो नाम गिरिः । तत्र चित्रवर्णो नाम मयूरः पक्षिराजो निवसति । तस्यानुचरैश्चरद्भिः पक्षिभिरहं दग्धारण्यमध्ये चरन्नवलोकितः । पृष्टश्च—'कस्त्वम् । कुतः समागतोऽसि ।' ततो मयोक्तम्—'अहं कर्पूरद्वीपस्य राजचक्रवर्तिनो हिरण्यगर्भस्य राजहंसस्यानुचरः कौतुकाद्देशान्तरं द्रष्टुमागतः ।' एतच्छ्रुत्वा पक्षिभिरुक्तम्—'अनयोः को देशो भद्रतरो राजा च ।' मयोक्तम्—'आः, किमेवमुच्यते । महदन्तरम् । यतः कर्पूरद्वीपः स्वर्ग एव राजहंसश्च द्वितीयः

त्वमेवानेन सह गत्वास्मदभिलषितं ब्रूहि।' शुको ब्रूते—'यथाज्ञा पयति देव। किन्त्वयं दुर्जनो बकः। तदनेन सह न गच्छामि।

ततो मयोक्तम्—'भ्रातः शुक, किमेवं ब्रवीषि। मां प्रति यथा श्रीमद्देवपादास्तथा भवानपि।' शुकेनोक्तम्—'अस्त्येतत् किन्तु,

दुर्जनैरुच्यमानानि संमतानि प्रियाण्यपि।
अकालकुसुमानीव भयं सञ्जनयन्ति हि॥ ५॥

दुर्जनत्वं च भवतो भाषणादेव ज्ञातं यदनयोर्भूपालयोर्विग्र भवद्वचनमेव निदानम्।' ततोऽहं तेन राज्ञा यथाव्यवहारं सम्पूज प्रस्थापितः। शुकोऽपि मम पश्चादागच्छत्यास्ते। एतत्सर्वं परिज्ञा यथाकर्तव्यमनुसन्धीयताम्।'

चक्रवाको विहस्याह—'देव, बकेन तावद्देशान्तरम गत्वा यथाशक्ति राजकार्यमनुष्ठितम्। किन्तु देव, स्वभाव ए मूर्खाणाम्। यतः,

शतं ददान्न विवदेदिति विज्ञस्य सम्मतम्।
विना हेतुमपि द्वन्द्वमेतन्मूर्खस्य लक्षणम्॥' ६॥

राजाह—'किमनेनातीतोपालम्भनेन। प्रस्तुतमनुसन्धीयताम्।' चक्र वाको ब्रूते—'देव, विजने ब्रवीमि। यतः,

वर्णाकारप्रतिध्वानैर्नेत्रवक्त्रविकारतः।
अप्यूहन्ति मनो धीरास्तस्माद्रहसि मन्त्रयेत्॥' ७॥

राजा मन्त्रं च मन्त्रयति । मन्त्रिणस्तत्र गताः । चक्रवाको
ब्रूते–'देव, प्रणिधिस्तावत् प्रेष्यताम् । ततस्तद्बलाबलं
च जानीमः । तथा हि,

भवेत्स्वपरराष्ट्राणां कार्याकार्यावलोकने ।
चारश्चक्षुर्महीभर्तुर्यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ ८ ॥

र च द्वितीयं विश्वासपात्रं गृहीत्वा यातु । तेनासौ स्वयं तत्राव-
स्थाय द्वितीयं तत्रत्यमन्त्रकार्यं सुनिभृतं निगद्य प्रस्थापयति ।
तथा चोक्तम्,

तीर्थाश्रमसुरस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना ।
तपस्विव्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवसेत् ॥ ९ ॥

गूढचारश्च यो जले स्थले च चरति । ततोऽसावेव बको
नियुज्यताम् । एतादृश एव कश्चिद् बको द्वितीयत्वेन प्रयातु ।
तद्गृहलोकाश्च राजद्वारे तिष्ठन्तु । किन्तु देव, एतदपि सुगुप्तमनुष्ठा-
तव्यम् । यतः,

षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रस्तथा प्राप्तश्च वार्तया ।
इत्यात्मना द्वितीयेन मन्त्रः कार्यो महीभृता ॥' १० ॥

राजा विमृश्योवाच—'प्राप्तस्तावन्मयोत्तमः प्रणिधिः ।' मन्त्री
ब्रूते—'तदा संग्रामविजयोऽपि प्राप्तः ।'

अत्रान्तरे प्रतीहारः प्रविश्य प्रणम्योवाच—'देव, जम्बुद्वीपा-
दागतो द्वारि शुकस्तिष्ठति ।' राजा चक्रवाकमालोकयते । चक्रवाके-

णोक्तम्—'दूतावासे तावद् गत्वा भवतु । पश्चादानीय द्रष्टव्यः
प्रतीहारो गतः । राजाह—'विग्रहस्तावत्समुपस्थितः ।' चक्रवा
ब्रूते—'देव, तथापि सहसा विग्रहो न विधिः । विशेषतश्च मह
बलोऽसौ चित्रवर्णो राजा । उक्तं च,

बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।
प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति ॥११॥

किं च,

महत्यल्पेऽप्युपायज्ञः सममेव भवेत् क्षमः ।
समुन्मूलयितुं वृक्षांस्तृणानीव नदीरयः ॥१२॥

अतस्तद्दूतोऽयं शुकोऽत्राश्वास्य तावद् ध्रियतां यावद् दु
सज्जीक्रियते । यतः,

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
शतं शतसहस्राणि तस्माद् दुर्गं विधीयते ॥'१३॥

राजाह—'दुर्गानुसन्धाने को नियुज्यताम् ।' चक्रो ब्रूते—

'यो यत्र कुशलः कार्ये तं तत्र विनियोजयेत् ।
कर्मस्वदृष्टकर्मा यः शास्त्रज्ञोऽपि विमुह्यति ॥१४॥

तदाहूयतां सारसः ।' तथानुष्ठिते सत्यागतं सारसमालोक्य राजो
वाच—'भोः सारस, त्वं सत्वरं दुर्गमनुसन्धेहि ।' सारसः प्रणम्यो
वाच—'देव, दुर्गं तावदिदमेव चिरात् सुनिरूपितमास्ते महत्सरः
किन्त्वत्र मध्यवर्तिद्वीपे द्रव्यसंग्रहः कार्यताम् । यतः,

धान्यानां संग्रहो राजन्नुत्तमः सर्वसंग्रहात् ।
निक्षिप्तं हि मुखे रत्नं न कुर्यात्प्राणधारणम् ॥' १५ ॥

राजा—'सत्यं राजा सर्वसंग्रहीता ।'

पुनः प्रविश्य दुर्गपालो ब्रूते—'देव, मित्रदूतानामीश्वर... आय वाहनं सर्वास्त्राणि द्वारि तिष्ठति । देवाय प्रदर्शयिष्यति ।' राजा—'वाह पुनः सर्वांस्तान् वाहनानि च । तद् भवति शत्रुः ।' ... ब्रूते—'देव, धान्यम् । किन्तु वाह स्वयमाः । तेनास्ति पदार्थं निपुण तत्र समाह ।' राजा—'यदैव तथापि द्रष्टव्या नावश्यं दुरागमम् । सर्वार्थं विचारः कार्यः ।' ... ब्रूते—'देव, ... प्रविष्टो दुर्गेषु सर्वाधिकम् । अतः दुर्गोऽप्यवलोकय प्रधा-नम् ।' तत सभा दुन्दुभिः शुकः कारयत । शुकः लिखित्वा प्रविश्य दर्शयित्वा ब्रूते—'भो हिरण्यगर्भ, त्वां महाराजा-धिराज श्रीमच्चित्रवर्णो समाज्ञापयति । यदि जीवितेन श्रिया वा प्रयोजनमस्ति तदा सत्वरमागत्यास्मच्चरणौ प्रणम । नो चेदवस्थातुं स्थानान्तरं चिन्तय ।' राजा सकोपमाह—'आः कोऽप्यस्माकं पुरतो नास्ति य एनं गलहस्तयति ।' उत्थाय मेघवर्णो ब्रूते—'देव, आज्ञापय । हन्मि दुष्टं शुकम् ।' सर्वज्ञो राजानं काकं च सान्त्व-यन् ब्रूते—'शृणु तावत्,

दूतं नियमयन्न स्याद्राजा दूतमुखो यतः ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु दूतो वदति नान्यथा ॥' १६ ॥

ततो राजा काकश्च स्वां प्रकृतिमापन्नौ। शुकोऽप्युत्थाय चलितः। पश्चाच्चक्रवाकेणानीय प्रबोध्य कनकालङ्कारादिकं दत्त्वा सम्प्रेषितो ययौ।

शुको विन्ध्याचलं गत्वा राजानं प्रणतवान्। तमालोक्य चित्रवर्णो राजाह—'शुक, का वार्ता। कीदृशोऽसौ देशः।' शुको ब्रूते—'देव, संक्षेपादियं वार्ता। सम्प्रति युद्धोद्योगः क्रियताम्। देशश्चासौ कर्पूरद्वीपः स्वर्गैकदेशः कथं वर्णयितुं शक्यते।' तत सर्वान् शिष्टानाहूय राजा मन्त्रयितुमुपविष्टः। आह च—'सम्प्रति कर्तव्यविग्रहे यथाकर्तव्यमुपदेशं ब्रूत। विग्रहः पुनरवश्यं कर्तव्यः।' दूरदर्शी नाम गृध्रो ब्रूते—'देव, व्यसनितया विग्रहो न विधिः। यतः

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलं त्रयम्।
यदैतन्निश्चितं भावि कर्तव्यो विग्रहस्तदा॥ १७॥

किं च,

विशन्ति सहसा मूढा येऽविचार्य द्विषद्बलम्।
खड्गधारापरिष्वङ्गं लभन्ते ते सुनिश्चितम्॥' १८॥

राजाह—'मन्त्रिन्, ममोत्साहभङ्गं सर्वथा मा कृथाः।' तत उत्थाय राजा मौहूर्तिकावेदितलग्ने प्रस्थितः।

अथ प्रहितप्रणिधिर्हिरण्यगर्भमागत्योवाच—'देव, समागतप्रायो राजा चित्रवर्णः। सम्प्रति मलयपर्वताधित्यकायां समावासितकटको वर्तते। दुर्गशोधनं प्रतिक्षणमनुसन्धातव्यं यतोऽसौ

... ष्यो महामन्त्री । किं च । नाम विश्रावकमान्तःकरणेन मानसं-
... तदा दर्शनेन चान्यायपदुर्गे मार्गे नियुक्त ।' एवं श्रुत्वा—'देव
... स्वामी समभवति ।' तस्मात्—'न कदाचिदेवम् । यथैव मया
... अथ मम पुत्रस्यापि विश्वासयोग्य कृत ।' मन्त्री श्रुत्वा—'तथा-
यथान्तु मद्वचनं ।'

तस्मात्—'यातु । प्रयुक्तमनुसन्धीयताम् । अनन्ताधिपतया
पवित्रयशसामस्तु किं विशेषम् ।' मन्त्री ब्रवीति—'देव, भगवन्-
मल्लिपिदुरन्तमपा पुन पञ्चात्ममानितिमां पृथग्जनैरपि विभ्रतैवा-
सादः कृत । अनोऽद्यो मृदं मेनु रागः । तथा चोक्तम्,

मुग्ध बुद्धेरात्मनोऽत्राय समाह्री भीतरस्थितः ।
मृदं योगाक्षमन्ना च गुणोपदेशो रिपुः स्मृतः ॥१९॥

मनोऽज्ञां पावनमदुर्गदाक्षर्ध न करोति पावमगतिमनवरांतु
... दुर्लानि स्तु मारतारय मेनापत्यो नियुक्तन्नाम ।'

तथाश्रुतिं विश्रवर्णस्य मैनिकाः मेनापत्यश्च सद्यो निहताः ।
... नमिश्रशर्मा विग्रहे स्वमन्त्रिणं दूरदर्शिनमाह—'तात, किमिदमन-
... विरल विग्ने । किं सम्यविनयो ममास्ति ।' गृभोऽब्रवत्—'देव शृणु,

न सात्त्विकान्तरमानुवर्तिना
न चाप्युपायेन महान्तरात्मना ।
विभूतयः शक्यमवाप्तुमूर्जिता
नये च शौर्ये च वसन्ति सम्पदः ॥२०॥

त्वया च स्वबलोत्साहमवलोक्य साहसैकरसिना मयोपन्यस्तं
प्यपि मन्त्रेऽवधानं वाक्पारुष्यं च कृतम्। ततो मयाप
लोचितम्—'प्रज्ञाहीनोऽयं राजा। नो चेत्कथं नीतिशास्त्रक
कौमुदीं वागुल्काभिस्तिरयति। यतः,

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्।
लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति॥' २१॥

इत्यालोच्याहं तूष्णीं स्थितः। अथ राजा बद्धाञ्जलिराह—'ता
अस्त्ययं ममापराधः। इदानीं यथावशिष्टबलसहितः प्रत्या
विन्ध्याचलं गच्छामि तथोपदिश।' गृध्रः स्वगतं चिन्तयति—
'क्रियतामत्र प्रतीकारः।' प्रकाशं ब्रूते—'देव मा भैषीः। सम
श्वसिहि। भवत्प्रतापादेव दुर्गं भङ्क्त्वा कीर्तिप्रतापसहितं त्वा
चिरेण कालेन विन्ध्याचलं नेष्यामि।' राजाह—'कथमधुना स्व
बलेन तत्सम्पद्यते।' गृध्रो वदति—'देव सर्वं भविष्यति। य
विजिगीषोरदीर्घसूत्रता विजयसिद्धेरवश्यम्भावः। तत्सहसैव दुर्गा
रोधः क्रियताम्।'

अथ प्रणिधिना बकेनागत्य हिरण्यगर्भस्य कथितम्—'दे
स्वल्पबल एवायं राजा चित्रवर्णो गृध्रस्य मन्त्रोपष्टम्भाद् दुर्गावरो
करिष्यति।' राजहंसो ब्रूते—'सर्वज्ञ, किमधुना विधेयम्।' च
ब्रूते—'स्वबले साराऽसारविचारः क्रियताम्। तज्ज्ञात्वा सुवर्णरत्न
दिकं यथार्हं प्रसादप्रदानं क्रियताम्। यतः,

यात्रां विचारं व्यसनं त्रिपुरुषे
सनातने कर्मणि मित्रभेदे ।
स्त्रियासु भार्यास्वधनेषु बान्धवे-
ष्वविश्वसो नास्ति जनाधिपानाम् ॥'८२॥

राजाह—'कथमिदं समयेऽतिव्ययो युज्यते । उक्तं च,
आपदर्थे धनं रक्षेत्'

मन्त्री ब्रूते— 'श्रीमतामापदः कुतः ।'

राजाह—'सा चेदपगता लक्ष्मीः'

मन्त्री ब्रूते— 'सञ्चितार्थो विनश्यति ॥'८३॥

तद् देव, कार्यमिदं निश्चित्य स्वसुभटाः दानमानाभ्यां पुरस्क्रि-
यन्ताम् ।'

अथागत्य प्रणम्य मेघवर्णो ब्रूते—'देव, दृष्टिप्रसादं कुरु । एष युद्धार्थी विपक्षो दुर्गद्वारि वर्तते । तद् देवपादादेशाद् बहिर्निः-सृत्य स्वविक्रमं दर्शयामि । तेन देवपादानामानृण्यमुपगच्छामि ।' वाको ब्रूते—'मैवम् । यदि बहिर्निःसृत्य योद्धव्यं तदा दुर्गाश्रयण-मेव निष्प्रयोजनम् । देव, स्वयं गत्वा दृश्यतां युद्धम् । यतः,

पुरस्कृत्य बलं राजा योधयेदवलोकयन् ।
स्वामिनाधिष्ठितः श्वापि किं न सिंहायते ध्रुवम् ॥'८४॥

अनन्तरं ते सर्वे दुर्गद्वारं गत्वा महाहवं कृतवन्तः । अपरेद्यु-श्चित्रवर्णो राजा गृध्रमुवाच—'तात, स्वप्रतिज्ञातमधुना निर्वाहय ।'

गृध्रो ब्रूते—'अत्र यथाशक्ति क्रियते यत्नः। (कर्णे कथयति) एवमेवम्।'

ततोऽनुदित एव भास्करे चतुर्ष्वपि दुर्गद्वारेषु प्रवृत्ते युद्धे दुर्गाभ्यन्तरगृहेष्वेकदा काकैरग्निर्निक्षिप्तः। ततः 'गृहीतं गृहीतं दुर्गम्' इति कोलाहलं श्रुत्वा सर्वतः प्रदीप्ताग्निमवलोक्य राजहंससैनिका दुर्गवासिनश्च सत्वरं ह्रदं प्रविष्टाः। राजहंसः स्वभावान्मन्दगतिः सारसद्वितीयश्च चित्रवर्णस्य सेनापतिना कुक्कुटेनागत्य वेष्टितः। हिरण्यगर्भः सारसमाह—'सारस सेनापते, ममानुरोधादात्मानं व्यापादयिष्यसि। गन्तुं त्वमधुनापि समर्थः। तद् गत्वा जलं प्रविश्यात्मानं परिरक्ष। अस्मत्पुत्रं चूडामणिनामानं सर्वज्ञसम्मत्या राजानं करिष्यसि।' सारसो ब्रूते—'देव, न वक्तव्यमेवं दुःसहं वचः। यावच्चन्द्रार्कौ दिवि तिष्ठतस्तावद्विजयतां देवः। अहं देव, दुर्गाधिकारी। मन्मांसासृग्विलिप्तेन द्वारवर्त्मना प्रविशतु शत्रुः। अपरं च देव,

क्षमी दाता गुणग्राही स्वामी दुःखेन लभ्यते।'

राजाह—'अस्त्येवम्। किन्तु,

शुचिर्दक्षोऽनुरक्तश्च जाने भृत्योऽपि दुर्लभः॥'२५॥

सारसो ब्रूते—'शृणु देव,

यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-
र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम्।

अथ सत्वसत्वसत्रमेव जलौ

निर्लिन क्षुण्ण मति न यथा विषेण ॥ ६६ ॥

अपरञ्च,

परेङ्गितज्ञस्वबलोद्धारकार्यविधिविचक्षणप्रभुर्गे ।

जायते पुण्ययोगेन पार्थे सीदति सत्वरः ॥ ६७ ॥

इदं सर्वं च स्वामी सर्वथा स्मरणीय । यतः,

मनो ... निर्मालन्ति निर्मालति ।

इदं दुःखयमाने च स्वामिन स्तोत्रम् ॥' ६८ ॥

अथ कुक्कुटेनागत्य राजहंसस्य शरीरे प्रखरनखाघातः कृतः । सत्वरमुपसृत्य सारसेन स्वदेहान्तरितो राजा जले क्षिप्तः । अनन्तरं कुक्कुटैर्नखमुखप्रहारैर्जर्जरीकृतेन सारसेन कुक्कुटसेना बहुशो हता । पश्चात्सारसोऽपि बहुभिः संभूय व्यापादितः । अथ चित्रवर्णो दुर्गं प्रविश्य दुर्गावस्थितं द्रव्यं ग्राहयित्वा बन्दिभिर्जयशब्दैरानन्दितः स्वस्कन्धावारं जगाम ।

अनन्तरं राजहंसेनोक्तम्—'केनास्मद्दुर्गे निक्षिप्तोऽग्निः । किं पारमेयेण किं वास्मद्दुर्गवासिना केनापि विपक्षप्रयुक्तेन ।' चक्रो ब्रूते—'देव, भवतो निष्कारणबन्धुरसौ मेघवर्णः सपरिवारो न दृश्यते । तन्मन्ये तस्यैव विचेष्टितमिदम् ।' अथ प्रणिधिर्बकस्तत्रागत्योवाच—'देव, प्रागेव मया निगदितं दुर्गशोधनं हि प्रतिक्षणं कर्तव्यमिति । तत्र युष्माभिर्न कृतम् । अयं तदनवधानस्य फल-

मनुभूतम्। दुर्गदाहश्चायं मेघवर्णेन वायसेन गृध्रप्रयुक्तेन कृतः। राजा निःश्वस्याह—

> 'प्रणयादुपकाराद्वा यो विश्वसिति शत्रुषु।
> स सुप्त इव वृक्षाग्रात् पतितः प्रतिबुध्यते॥' २९॥

प्रणिधिरुवाच—'इतो दुर्गदाहं विधाय यदा गतो मेघवर्णस्तदा चित्रवर्णेन प्रसादितेनोक्तम्—'अयं मेघवर्णोऽत्र कर्पूरद्वीपराज्येऽभिषिच्यताम्। तथा चोक्तम्,

> कृतकृत्यस्य भृत्यस्य कृतं नैव प्रणाशयेत्।
> फलेन मनसा वाचा दृष्ट्या चैनं प्रहर्षयेत्॥' ३०॥

चक्रवाको ब्रूते—'ततस्ततः।' प्रणिधिरुवाच—'ततः प्रधानमन्त्रिणा गृध्रेणाभिहितम्—'देव, नेदमुचितम्। प्रसादान्तरं किमपि क्रियताम्। यतो महतामास्पदे नीचः कदापि न कर्तव्यः। अपरं च। सुकृतमिदमिति न मन्तव्यम्।' ततः स चित्रवर्णो राजा सगर्वं गृध्रमुवाच—'तात, यथाकर्तव्यमुपदिश।' गृध्रो ब्रूते—'यावदस्मद्वचनं क्रियते तदा स्वदेशो गम्यताम्। अन्यथा वर्षाकाले प्राप्ते पुनस्तेन सह विग्रहे सत्यस्माकं परभूमिष्ठानां स्वदेशगमनमपि दुर्लभं भविष्यति। सुखशोभार्थं च सन्धाय गम्यताम्। दुर्गं मया कीर्तिश्च लब्धैव। मम सम्मतं तावदेतत्। यतः

> सुहृद्बलं तथा राज्यमात्मानं कीर्तिमेव च।
> युधि सन्देहदोलास्थं को हि कुर्यादबालिशः॥' ३१॥

राजाह—'प्रागेव किं नोक्तं भवद्भिः ।' मन्त्री ब्रूते—'मद्वचनं विग्रहस्थानपर्यन्तं श्रुतं भवद्भिः । तदापि मम सम्मत्या नायं विग्रहारम्भः । सन्धेयगुणयुक्तोऽयं हिरण्यगर्भो न विग्राह्यः ।'

चक्रवाकोऽवदत्—'प्रणिधे, सर्वमवगतम् । व्रज । पुनस्त्वमागमिष्यसि ।' ततो राजानं सर्वज्ञोऽप्याह—'देव, यद्यपि महामन्त्रिणा गृध्रेण सन्धानमुपन्यस्तं तथापि तेन राज्ञा सम्प्रति भूतजयदर्पान्न मन्तव्यम् । तदेवं क्रियताम् । सिंहलद्वीपस्य महाबलो नाम सारसो राजास्मन्मित्रं जम्बुद्वीपे कोपं जनयतु ।' राजा 'एवमस्तु' इति निगद्य विचित्रनामा बकः सुगुप्तलेखं दत्त्वा सिंहलद्वीपं प्रस्थापितः ।

अथ प्रणिधिरागत्योवाच—'देव, श्रूयतां तत्रत्यप्रस्तावः । एवं तत्र गृध्रेणोक्तम्—'देव, यन्मेघवर्णस्तत्र चिरमुषितः स वेत्ति किं सन्धेयगुणयुतो हिरण्यगर्भो राजा न वेति ।' ततोऽसौ मेघवर्णश्चित्रवर्णेन राज्ञा समाहूय पृष्टः—'वायस, कीदृशोऽसौ हिरण्यगर्भः । चक्रवाको मन्त्री वा कीदृशः ।' वायस उवाच—'देव, हिरण्यगर्भो राजा युधिष्ठिरसमो महाशयः । चक्रवाकसमश्च मन्त्री न क्वाप्यवलोक्यते ।' राजाह—'यद्येवं तदा कथमसौ त्वया वञ्चितः ।' विहस्य मेघवर्णः प्राह—'देव,

विश्वासप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता ।
अङ्कमारुह्य सुप्तं हि हत्वा किं नाम पौरुषम् ॥ ३२ ॥

शृणु देव, तेन मन्त्रिणाहं प्रथमदर्शन एव ज्ञातः । किन्तु

महाशयोऽसौ राजा । तेन मया विप्रलब्धः ।' राजाह—'मेघवर्ण
कथं त्वया शत्रुमध्ये चिरमुषितम् । कथं वा तेषामनुनयः कृत
मेघवर्ण उवाच—'देव, स्वामिकार्यार्थे स्वप्रयोजनशाद्वा कि
क्रियते । पश्य,

लोको वहति किं राजन् न मूर्ध्ना दग्धुमिन्धनम् ।
क्षालयन्नपि वृक्षाङ्घ्रिं नदीवेगो निकृन्तति ॥ ३३ ॥

देव, सर्वथा सन्धेयोऽयं हिरण्यगर्भो राजा । सन्धीयतामिति
मे मतिः ।' राजोवाच—'कोऽयं भवतो विचारः । यतो जि
स्तावदयमस्माभिस्ततो यद्यस्मत्सेवया वसति तदास्ताम् । नो चे
निगृह्यताम् ।'

अत्रान्तरे जम्बुद्वीपादागत्य शुकेनोक्तम्—'देव, सिंह
द्वीपस्य सारसो राजा सम्प्रति जम्बुद्वीपमाक्रम्यावतिष्ठते ।' रा
ससम्भ्रमं ब्रूते—'किं किम् ।' शुकः पूर्वोक्तं कथयति। गृध्रः स्वग
मुवाच—'साधु रे चक्रवाक मन्त्रिन् सर्वज्ञ, साधु साधु ।' रा
सकोपमाह—'आस्तां तावदयम् । गत्वा तमेव समुन्मूलयामि
दूरदर्शी प्राह—

'सहसा विदधीत न क्रियाम्
अविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणुते हि विमृश्यकारिणं
गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३४ ॥

तद्देव, यदीदानीमस्मद्वचनं क्रियते तदा सन्धाय गम्यताम्। यतः,

यद्यप्युपायाश्चत्वारो निर्दिष्टाः साध्यसाधने।
संख्यामात्रं फलं तेषां सिद्धिः साम्नि व्यवस्थिता॥' ३५॥

राजाह—'कथमेवं सम्भवति।' मन्त्री ब्रूते—'देव, सत्वरं भविष्यति। यतः,

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति॥ ३६॥

विशेषज्ञश्चायं धर्मतो मन्त्री राजा च। ज्ञातमेतन्मया मेघवर्णवचनात्तत्कृतकार्यसन्दर्शनाच्च।' राजाह—'यथाभिप्रेतमनुष्ठीयताम्।'

ततः प्रणिधिबकेनागत्य राज्ञो हिरण्यगर्भस्य निवेदितम्—'देव, सन्धिं कर्तुं महामन्त्री गृध्रोऽस्मत्समीपमागच्छति।' राजहंसो ब्रूते—'मन्त्रिन्, पुनरप्यसम्बन्धिना केनचिदत्रागन्तव्यम्।' सर्वज्ञो विहस्याह—'देव, न शङ्कास्पदमेतत्। यतोऽसौ महाशयो दूरदर्शी। अथवा शङ्कापि ते युज्यते एव। तथा हि,

सरसि बहुशस्ताराच्छाये क्षणात्परिवञ्चितः
कुमुदविटपान्वेषी हंसो निशासु विचक्षणः।
न दशति पुनस्ताराशङ्की दिवापि सितोत्पलं
कुहकचकितो लोकः सत्येऽप्यपायमपेक्षते॥३७॥

अपि च,

दुर्जनदूषितमनसः सुजनेष्वपि नास्ति विश्वासः ।
बालः पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति ॥ ३४

तद् देव, यथाशक्ति तत्पूजार्थं रत्नोपहारादिसामग्री सुष्ठु क्रियताम् ।'

तथानुष्ठिते सति स गृध्रो मन्त्री दुर्गद्वाराच्चक्रवाकेणोपगम्यानीय राजदर्शनं कारितो दत्तासन उपवेशितः । मन्त्र्युवाच—'युष्मदायत्तं सर्वम् । स्वेच्छयोपभुज्यतामिदं राज्यम् ।' राजहंसो ब्रूते—'एवमेव ।' दूरदर्शी कथयति—'एवमेवैतत् । य

सद्भावेन हरेन्मित्रं सम्भ्रमेण तु बान्धवान् ।
स्त्रीभृत्यौ दानमानाभ्यां दाक्षिण्येनेतराञ्जनान् ॥३५॥

सन्धिशालां सन्धाय प्रस्थाप्यतां महाप्रसादमभिलषन् राजा ।' सर्वज्ञो ब्रूते—'एवमस्तु ।' ततो राजहंसेन राज्ञा वस्त्रालङ्कारोपहारैः स मन्त्री दूरदर्शी पूजितः प्रहृष्टमनाश्चक्रवाकं गृहीत्वा राज्ञो मयूरस्य सन्निधानं गतः । तत्र चित्रवर्णेन राज्ञा सर्वज्ञगृध्रवचनाद् बहुमानदानपुरःसरं 'सम्भाषितः सन्धिं स्वीकृत्य राजहंससकाशं प्रस्थापितः । दूरदर्शी ब्रूते—'देव, सिद्धं नः समीहितम् । इदानीं स्वस्थानं विन्ध्यमेव प्रतिनिवर्त्यताम् ।'

अथ सर्वे स्वस्थानं प्राप्य मनोऽभिलषितं फलं प्राप्नुवन् ।

---

६. कविप्रतिभा ।

कदाचिद्धारानगरे [illegible] [illegible] राजा भोजः, [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] —

[illegible] इव [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] इव [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १ ॥

पुनश्च राजानं स्तौति कविः —

'महाराज श्रीमञ्जगति यशसा ते धवलिते
पयःपारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते ।
कपर्दी कैलासं कुलिशभृदभौमं करिवरं
कलानाथं राहुः कमलभवनो हंसमधुना ॥ २ ॥

कदाचिद् द्वारपालः प्राह—'देव, कोऽपि विद्वान् द्वारि तिष्ठति' इति । राजा—'प्रवेशय ।' ततः प्रवेशितः कविरागत्य 'स्वस्ति' इत्युक्त्वा राजानं पठति—

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] भूपाल [illegible] [illegible] ॥' ३ ॥

कदाचिद् राजा [illegible] [illegible] [illegible] विद्वद्वरं । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

निधायाह—'विप्र, चर्मपात्रं किमर्थं पाणौ वहसि' इति । स च विप्रो नूनं मुखशोभया मृदुतया च भोज इति निश्चित्याह—'वदान्यशिरोमणौ भोजे पृथ्वीं शासति लोहताम्राभावः समजनि । तेन चर्ममयं पात्रं वहामि' इति । राजा—'भोजे शासति लोहताम्राभावे को हेतुः ।' तदा विप्रः पठति—

'अस्य श्रीभोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभम् ।
शत्रूणां शृङ्खलैर्लोहं ताम्रं शासनपत्रकैः ॥' ४ ॥

एकदा कश्चित् सुवर्णकारः प्रान्तेषु पद्मरागमणिमण्डितं सुवर्णभाजनमादाय राज्ञः पुरो मुमोच । तदा राजा सीमन्तकवि प्राह—'सुकवे, इदं भाजनं कामपि श्रियं दर्शयति ।' ततः कविराह—

'धारेश त्वत्प्रतापेन पराभूतस्त्विषाम्पतिः ।
सुवर्णपात्रव्याजेन देव त्वामेव सेवते ॥' ५ ॥

कदाचित् कुम्भकारवधू राजगृहमेत्य द्वारपालं प्राह—'द्वारपाल, राजा द्रष्टव्यः ।' स आह—'किं ते राज्ञा कार्यम् ।' स चाह—'न तेऽभिधास्यामि । नृपाग्र एव कथयामि ।' स सभायामागत्य प्राह—'देव कुम्भकारप्रिया काचिद् राज्ञो दर्शनाकांक्षिणी न वक्ति मत्पुरः कार्यम् । त्वत्पुरतः कथयिष्यति ।' राजा—'प्रवेशय ।' सा चागत्य नमस्कृत्य वक्ति—

'देव मृत्खननाद् दृष्टं निधानं वल्लभेन मे ।
स पश्यन्नेव तत्रास्ते त्वां ज्ञापयितुमभ्यगाम् ॥' ६ ॥

राजा [illegible] । [illegible]
[illegible] राजा [illegible]
[illegible] पुनरपि—'[illegible]' ।
स आह—

'[illegible] ।
[illegible] ॥' ७ ॥

[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] राजा [illegible] ॥ ८ ॥'
'[illegible]'

स आह—
'आगुरुष्यं मतोऽसि ।'

राजा—'ईदृशी विजयकथा ते'

स आह—
'न हि मयि अवादराः ॥' ९ ॥

अन्यदा [illegible] नाम कविर्दाजाय स्वस्ति-
पूर्वं प्राह—

'[illegible] ।
[illegible] ॥' १० ॥

अन्यदा [illegible] द्वारपाल
आगत्याह—'देव, [illegible] विदुषी द्वारि तिष्ठति ।'
राजा—'प्रवेशय ।' तत आगच्छन्ती राजा प्रणमति । सा च 'चिरं

जीव' इत्युक्त्वाह—

'भोजप्रतापाग्निरपूर्व एष
जागर्ति भूभृत्कटकस्थलीषु ।
यस्मिन् प्रविष्टे रिपुपार्थिवानां
तृणानि रोहन्ति गृहाङ्गणेषु ॥' ११ ॥

कदाचिद् रात्रौ सौधोपरि क्रीडापरो राजा शशाङ्कम
लोक्य प्राह—

'यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा ।'

तदधोभूमौ सौधान्तः प्रविष्टः कश्चिच्चोर आह—

'अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥' १२ ॥

राजा तच्छ्रुत्वा आह—'अहो महाभाग, कस्त्वमर्धरा
कोशगृहमध्ये तिष्ठसि' इति । स आह—'देव, अभयं नो देहि'
इति । राजा—'तथा' इति । ततो राजानं स चोरः प्रणम्य
स्ववृत्तान्तमकथयत् ।

अन्यदा श्रीभोजः श्रीमहेश्वरं नन्तुं शिवालयमभ्यगात्
तदा कोऽपि ब्राह्मणो राजानं शिवसन्निधौ प्राह—

'अर्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्धं शिवस्याहृतं
देवेत्थं जगतीतले पुरहराभावे समुन्मीलति ।

गङ्गा सागरमम्बरं शशिकला नागाधिपः क्ष्मातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्त्वां मां तु भिक्षाटनम् ॥' १३ ॥

कदाचिद् द्वारपाल आगत्य प्राह—'देव, कोऽपि विद्वान् द्वारि तिष्ठति' इति। राजा—'प्रवेशय' इति। ततः प्रविष्टो विद्वान् पठति—

'लक्ष्मीरप्यनुगृह्णाति यं दृष्टिस्तेऽनुगामिनी।
ईर्ष्ययेव त्यजन्त्याशु तं नरेन्द्र दरिद्रता ॥' १४ ॥

अन्यदा कोऽङ्गदेशवासी विप्रो राज्ञे 'स्वस्ति' इत्युक्त्वा प्राह—

'शुक्तिद्वयपुटे भोज यशोऽब्धौ तव रोदसी।
मन्ये तदुद्भवं मुक्ताफलं शीतांशुमण्डलम् ॥' १५ ॥

अन्यदा राजा रात्रौ चन्द्रमण्डले दृष्ट्वा तदन्तःस्थकलङ्कं वर्णयति स्म—

'अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे।'

इति राजा पूर्वार्धं लिखित्वा कालिदासहस्ते ददौ। ततः स तस्मिन्नेव क्षण उत्तरार्धं लिखति कविः—

'इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ॥' १६ ॥

अन्यदा राजा सीतां प्रातः प्राह—'देवि, प्रभातं व्यावर्णय'

इति । सीता प्राह—

'विरलविरलाः स्थूलास्तारा: कलाविव सज्जना
मन इव मुनेः सर्वत्रैव प्रसन्नमभून्नभः ।
अपसरति च ध्वान्तं चित्तात्सतामिव दुर्जनो
व्रजति च निशा क्षिप्रं लक्ष्मीरनुद्यमिनामिव ॥'१

---

४. शिष्यपरीक्षा ।

तांस्तु सर्वान् समानीय सर्वविद्यास्त्रशिक्षितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभ ॥ १ ॥
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥ २ ॥
शीघ्रं भवन्तः सर्वेऽपि धनूंष्यादाय सर्वशः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठध्वं सन्धितेषवः ॥ ३ ॥
मद्वाक्यसमकालं तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ॥
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ॥ ४ ॥
ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
सन्धत्स्व बाणं दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च तम् ॥ ५ ॥

ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य परन्तप ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रणोदित ॥ ६ ॥
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ॥ ७ ॥
पश्यैनं त्वं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिर ॥ ८ ॥
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।
अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन् वापि प्रपश्यसि ॥ ९ ॥
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन् भासं चेति पुनः पुन ॥ १० ॥
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन ॥ ११ ॥
ततो दुर्योधनादींस्तान् धार्तराष्ट्रान् महायशा ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ १ ॥
अन्यांश्च शिष्यान् भीमादीन् राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे तत्सर्वं पश्याम इति कुत्सिताः ॥ १३ ॥
ततो धनञ्जयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं विलोक्यताम् ॥ १४ ॥
मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ १५ ॥

एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रणोदितः ॥ १६ ॥
मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि चार्जुन ॥ १७ ॥
पश्याम्येकं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ १८ ॥
ततः प्रीतमना द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥ १९ ॥
भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ २० ॥
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ २१ ॥
ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ २२ ॥

---

५. पाण्डवसभा ।

सभा च सा महाराज शातकुम्भमयद्रुमा ।
दश किष्कुसहस्राणि समन्तादायताभवत् ॥ १ ॥

तां सभामभितो नित्यं पुष्पवन्तो महाद्रुमाः ।
आसन्नानाविधा लीलाः शीतच्छाया मनोरमाः ॥ १२ ॥
काननानि सुगन्धीनि पुष्करिण्यश्च सर्वशः ।
हंसकारण्डवोपेताश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ १३ ॥
जलजानां च पद्मानां स्थलजानां च सर्वशः ।
मारुतो गन्धमादाय पाण्डवान् स्म निषेवते ॥ १४ ॥
ईदृशीं तां सभां कृत्वा मासैः परिचतुर्दशैः ।
निष्ठितां धर्मराजाय मयो राजन्यवेदयत् ॥ १५ ॥
वसन् दुर्योधनस्तस्यां सभायां पुरुषर्षभ ।
शनैर्ददर्श तां सर्वां सभां शकुनिना सह ॥ १६ ॥
तस्यां दिव्यानभिप्रायान् ददर्श कुरुनन्दनः ।
न दृष्टपूर्वा ये तेन नगरे नागसाह्वये ॥ १७ ॥
स कदाचित् सभामध्ये धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
स्फाटिकं स्थलमासाद्य जलमित्यभिशङ्कया ॥ १८ ॥
स्ववस्त्रोत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः ।
ततः स्थले निपतितो दुर्मना व्रीडितो नृपः ॥ १९ ॥
ततः स्फाटिकतोयां वै स्फाटिकाम्बुजशोभिताम् ।
वापीं मत्वा स्थलमिव सवासाः प्रापतज्जले ॥ २० ॥
जले निपतितं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
जहास जहसुश्चैव किङ्कराश्च सुयोधनम् ॥ २१ ॥

मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्दितं जगत् ।
तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ॥ २ ॥
व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविवर्जनात् ।
दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्तते ॥ ३ ॥
तदा तत्प्रतिकाराच्च सततं चाविचिन्तनात् ।
आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन तु ॥ ४ ॥
मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्वते ।
मानसस्य प्रियाख्यानैः संभोगोपनयैर्नृणाम् ॥ ५ ॥
मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ।
अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् ॥ ६ ॥
मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाम्बुना ।
प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शारीरमुपशाम्यति ॥ ७ ॥
मनसो दुःखमूलं तु स्नेह इत्युपलभ्यते ।
स्नेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ॥ ८ ॥
स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च ।
शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ ९ ॥
कोटराग्निर्यथाशेषं समूलं पादपं दहेत् ।
धर्मार्थौ तु तथाल्पोऽपि रागदोषो विनाशयेत् ॥ १० ॥
विप्रयोगे न तु त्यागी दोषदर्शी समागमे ।
विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निरवग्रहः ॥ ११ ॥

अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसञ्चयः ।
ऐश्वर्यं प्रियसंवासो गृध्येत्तत्र न पण्डितः ॥ २२ ॥
न हि सञ्चयवान् कश्चिद् दृश्यते निरुपद्रवः ।
अतश्च धार्मिकैः पुंभिरनीहार्थः प्रशस्यते ॥ २३ ॥
धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो नस्पर्शनं नृणाम् ॥ २४ ॥
युधिष्ठिरैवं सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि ।
धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छो भवार्थतः ॥ २५ ॥

---

७. सौभाभियानम् ।

हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप ।
उपायाद् भरतश्रेष्ठ शाल्वो द्वारवतीं पुरीम् ॥ १ ॥
अरुधन् तां सुदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन ।
सौभस्थोऽथ महीपालो योधयामास तां पुरीम् ॥ २ ॥
पुरी समन्ताद् विहिता सपताका सतोरणा ।
सोपशल्यप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा ॥ ३ ॥
सयन्त्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरीपणवानका ।
सतोमराङ्कुशा राजन सशतघ्नीकलाङ्गला ॥ ४ ॥

स शाल्वबाणै राजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः।
निश्चेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभूद्रणाजिरे ॥ २५ ॥
तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्जवनैर्हयैः।
रणादपाहरत् तूर्णं शिक्षितो दारुकात्मजः ॥ २६ ॥
नातिदूरापयाते तु रथे रथवरप्रणुत्।
धनुर्गृहीत्वा यन्तारं लब्धसंज्ञोऽब्रवीदिदम् ॥ २७ ॥
सौते किं ते व्यवसितं कस्माद् यासि पराङ्मुखः।
नैष वृष्णिप्रवीराणामाहवे धर्म उच्यते ॥ २८ ॥
त्वञ्च सूतकुले जातो विनीतः सूतकर्मणि।
धर्मज्ञश्चासि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ॥ २९ ॥
स जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां पृतनामुखे।
अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथञ्चन ॥ ३० ॥
त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः।
त्वयापनीतो विवशो न जीवेयं कथञ्चन ॥ ३१ ॥
स निवर्त रथेनाशु पुनर्दारुकनन्दन।
न चैतदेवं कर्तव्यमथापत्सु कथञ्चन ॥ ३२ ॥
एवमुक्तस्तु वै सूतो हयान् सञ्चोद्य सङ्गरे।
रश्मिभिस्तु समुद्यम्य जवेनाभ्यपतत् तदा ॥ ३३ ॥
प्रद्युम्नमानमाज्ञाय दैत्यपाशं सुतो मम।
शितास्त्रैरस्त्रगा छित्त्वा मुमोचाश्वान् पतत्रिणः ॥ ३४

तं तदस्त्रं विधूयाशु विव्यधुः क्रोधमाशना ।
शिरस्युरसि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ॥ २५ ॥
तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः परमदुर्मनाः ।
व्यपायात् सबलस्तूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः ॥ २६ ॥
स द्वारकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्दितः ।
सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ॥ २७ ॥

---

८. द्वैतवनवासः ।

वसत्सु वै द्वैतवने पाण्डवेषु महात्मसु ।
अनुकीर्णं महारण्यं ब्राह्मणैः समपद्यत ॥ १ ॥
ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वशः ।
ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद् द्वैतवनं सरः ॥ २ ॥
यजुषामृचां साम्नां च गद्यानां चैव सर्वशः ।
आसीदुच्चार्यमाणानां निस्वनो हृदयङ्गमः ॥ ३ ॥
ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमताम् ।
संसृष्टं ब्रह्मणा क्षत्रं भूय एव व्यरोचत ॥ ४ ॥
अथाब्रवीद् बको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
सन्ध्यां कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितम् ॥ ५ ॥

पश्य द्वैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्विनाम् ।
होमवेलां कुरुश्रेष्ठ सम्प्रज्वलितपावकाम् ॥ ६ ॥
चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिंस्त्वया गुप्ता धृतव्रताः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चैव वासिष्ठाः काश्यपैः सह ॥ ७ ॥
आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः ।
सर्वस्य जगतः श्रेष्ठा ब्राह्मणाः सङ्गतास्त्वया ॥ ८ ॥
इदं तु वचनं पार्थ शृणुष्व गदतो मम ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ॥ ९ ॥
ब्रह्म क्षत्रेण संसृष्टं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।
उदीर्णौ दहतः शत्रून् वनानीवाग्निमारुतौ ॥ १० ॥
कुञ्जरस्येव संग्रामे परिगृह्याङ्कुशग्रहम् ।
ब्राह्मणैर्विप्रहीणस्य क्षत्रस्य क्षीयते बलम् ॥ ११ ॥
ब्रह्मण्यानुपमा दृष्टिः क्षात्रमप्रतिमं बलम् ।
तौ यदा चरतः सार्धं तदा लोकः प्रसीदति ॥ १२ ॥
ब्राह्मणेभ्योऽथ मेधावी बुद्धिपर्येषणं चरेत् ।
अलब्धस्य च लाभाय लब्धस्य परिवृद्धये ॥ १३ ॥
ब्राह्मणेषूत्तमा वृत्तिस्तव नित्यं युधिष्ठिर ।
तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रथितं यशः ॥ १४ ॥

कर्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः ।
एकान्तेन ह्यनीहोऽयं पराभवति पूरुषः ॥ १० ॥
एकान्तफलसिद्धिं तु न विन्दत्यलसः क्वचित् ।
निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाश्नुते ॥ ११ ॥
पृथिवीं लाङ्गलेनेह भित्त्वा बीजं वपत्युत ।
वृष्टिश्चेन्नानुगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः ॥ १२ ॥
सिद्धिर्वाप्यथवाऽसिद्धिरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा ।
अनारम्भे हि न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ॥ १३ ॥
देशकालावुपायांश्च मङ्गलं स्वस्तिवृद्धये ।
युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलम् ॥ १४ ॥

१०. गन्धमादनप्रवेशः।

ते शूरास्ततधन्वानस्तूणवन्तः समार्गणाः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः खड्गवन्तोऽमितौजसः ॥ १ ॥
परिगृह्य द्विजश्रेष्ठाञ्श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मताम् ।
पाञ्चालीसहिता राजन् प्रययुर्गन्धमादनम् ॥ २ ॥
सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च ।
वृक्षांश्च बहुलच्छायान् ददृशुर्गिरिमूर्धनि ॥ ३ ॥

धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४ ॥
नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
वृक्षानासाद्य सन्त्रस्तास्तत्र निलिल्यिरे ॥ १५ ॥
मन्दीभूते तु पवने तस्मिन् रजसि शाम्यति ।
महद्भिर्जलधारौघैर्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६ ॥
भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां पततामिव ।
ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रेषु विद्युतः ॥ १७ ॥
ततोऽश्मसहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः ।
प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १८ ॥
तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन् सकलुषाः फेनवत्यो विशाम्पते ॥ १९ ॥
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्त्यो महीरुहान् ॥ २० ॥
तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २१ ॥
निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थिरे पुनर्वीरा पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥
क्रोशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ २३ ॥

धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने ।
अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वते ॥ १४ ॥
नकुलो ब्राह्मणाश्चान्ये लोमशश्च महातपाः ।
वृक्षानासाद्य सन्त्रस्तास्तत्र तत्र निलिल्यिरे ॥ १५ ॥
मन्दीभूते तु पवने तस्मिन् रजसि शाम्यति ।
महद्भिर्जलधारौघैर्वर्षमभ्याजगाम ह ॥ १६ ॥
भृशं चटचटाशब्दो वज्राणां पततामिव ।
ततस्ताश्चञ्चलाभासश्चेरुरभ्रेषु विद्युतः ॥ १७ ॥
ततोऽश्ममहिता धाराः संवृण्वत्यः समन्ततः ।
प्रपेतुरनिशं तत्र शीघ्रवातसमीरिताः ॥ १८ ॥
तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन् सकलुषाः फेनवत्यो विशाम्पते ॥ १९ ॥
वहन्त्यो वारि बहुलं फेनोडुपपरिप्लुतम् ।
परिसस्रुर्महाशब्दाः प्रकर्षन्तो महीरुहान् ॥ २० ॥
तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते ।
गते ह्यम्भसि निम्नानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ॥ २१ ॥
निर्जग्मुस्ते शनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत ।
प्रतस्थिरे पुनर्वीरा पर्वतं गन्धमादनम् ॥ २२ ॥
क्रोशमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
पद्भ्यामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ॥ २३ ॥

सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
तदैव तस्य वचनं प्रतिगृह्येदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह ॥ ७ ॥
विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा ॥ ८ ॥
स बालवत्सया सार्धं भार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्ये गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९ ॥
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवाननुरूपो मे भर्तेति मनसा वृतः ॥ १० ॥
नारदः—अहो बत महत्पापं सावित्र्या नृपते कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान् सत्यवान् वृतः ॥ ११ ॥
राजा—अपीदानीं स तेजस्वी बुद्धिमान् वा नृपात्मजः ।
क्षमावानपि वा शूरः सत्यवान् पितृवत्सलः ॥ १२ ॥
नारदः—विवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिसमो मतौ ।
महेन्द्र इव वीरश्च वसुधेव क्षमान्वितः ॥ १३ ॥
राजा—अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथवा प्रियदर्शनः ॥ १४ ॥
नारदः—सांकृते रन्तिदेवस्य स शक्त्या दानतः समः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिबिरौशीनरो यथा ॥ १५ ॥

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २६ ॥
नारदः—स्थिरा बुद्धिर्नरश्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा वारयितुं शक्या धर्मादस्मात् कथञ्चन ॥ २७ ॥
नान्यस्मिन् पुरुषे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २८ ॥
राजा—अविचार्यमेतदुक्तं तथ्यं च भवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान् मम ॥ २९ ॥
नारदः—अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत् सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३० ॥

---

१२. प्रश्नचतुष्टयम् ।

यक्षः—का च वार्ता किमाश्चर्यं कः पन्थाः कश्च मोदते ।
इति मे चतुरः प्रश्नान् [illegible] ॥ १ ॥
युधिष्ठिरः—अस्मिन्महामोहमये कटाहे
सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्धनेन ।
मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
भूतानि कालः पचतीति वार्ता ॥ २ ॥

अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिन्दमम् ।
अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ५ ॥
सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ।
शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ६ ॥
भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।
अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामि इत्यभाषत भारत ॥ ७ ॥
अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
अतिष्ठत् प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनञ्जयम् ॥ ९ ॥
दह्यतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः ।
मर्माणि परिदूयन्ते मुखं च परिशुष्यति ॥ १० ॥
वेदनार्तशरीरस्य प्रयच्छापो धनञ्जय ।
त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुं मेऽपो यथाविधि ॥ ११ ॥
अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अधिज्यं बलवत् कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ १२ ॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।
शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ १३ ॥
सन्धाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पाण्डवः ।
अविध्यत् पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ १४ ॥

वीरसूर्वीरपत्नी त्वं वीरजा वीरबान्धवा ।
मा शुचस्तनयं भद्रे गतः स परमां गतिम् ॥ ७ ॥
प्राप्स्यते चाप्यसौ क्षुद्रः सैन्धवो बालघातकः ।
अस्यावलेपस्य फलं ससुहृद्गणबान्धवः ॥ ८ ॥
व्युष्टायां तु वरारोहे रजन्यां पापकर्मकृत् ।
न हि मोक्ष्यति पार्थात्स प्रविष्टोऽप्यमरावतीम् ॥ ९ ॥
श्वः शिरः श्रोष्यसे तस्य सैन्धवस्य रणे हृतम् ।
समन्तपञ्चकाद् बाह्यं विशोका भव मा रुदः ॥१०॥
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः परां गतिम् ।
यां वयं प्राप्नुयामेह ये चान्ये शस्त्रजीविनः ॥११॥
व्यूढोरस्को महाबाहुरनिवर्ती रथप्रणुत् ।
गतस्तव वरारोहे पुत्रः स्वर्गं ज्वरं जहि ॥१२॥
अनुयातश्च पितरं मातृपक्षं च वीर्यवान् ।
सहस्रशो रिपून् हत्वा हतः शूरो महारथः ॥१३॥
आश्वासय स्नुषां राज्ञि मा शुचः क्षत्रिये भृशम् ।
श्वः प्रियं सुमहच्छ्रुत्वा विशोका भव नन्दिनि ॥१४॥
यत् पार्थेन प्रतिज्ञातं तत्तथा न तदन्यथा ।
चिकीर्षितं हि ते भर्तुर्न भवेज्जातु तन्मृषा ॥१५॥

—:०:—

इमं कुलकरं पुत्रं त्यक्त्वा क्व नु गमिष्यथ ।
चिरं मुञ्चत बाष्पं च चिरं स्नेहेन पश्यत ॥ ९ ॥
क्षीणस्यार्थाभियुक्तस्य श्मशानाभिमुखस्य च ।
बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नाधितिष्ठति ॥१०॥
जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा कृपणं परिदेवतः ।
न्यवर्तन्त तदा सर्वे शवार्थं ते स्म मानुषाः ॥११॥

गृध्रः—अहो बत नृशंसेन जम्बुकेनाल्पमेधसा ।
क्षुद्रेणोक्ता हीनसत्त्वा मानुषाः किं निवर्तथ ॥१२॥
पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमागतम् ।
कस्माच्छोचथ तिष्ठन्तमात्मानं किं न शोचथ ॥१३॥
यथाकृता च भूतेषु प्राप्यते सुखदुःखिता ।
गृहीत्वा जायते जन्तुर्दुःखानि च सुखानि च ॥१४॥
न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
मार्गेणान्येन गच्छन्ति बद्धाः सुकृतदुष्कृतैः ॥१५॥
शोकं त्यजत दैन्यं च सुतस्नेहान्निवर्तत ।
त्यज्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निवर्तत ॥१६॥
इह त्यक्त्वा [illegible] तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियम् ।
स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति बाष्पपूर्णविलोचनाः ॥१७॥
प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्धनोऽपि वा ।
सर्वः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः ॥१८॥

जम्बुकः—इमं कनकवर्णाभं भूषणैः समलङ्कृतम् ।
गृध्रवाक्यात् कथं पुत्रं त्यजध्वं पितृपिण्डदम् ॥२९॥
न स्नेहस्य च विच्छेदो विलापरुदितस्य च ।
मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वै भविता ध्रुवम् ॥३०॥
श्रूयते शम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः ।
जीवितो धर्ममासाद्य रामान् सत्यपराक्रमान् ॥३१॥
तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः ।
श्वेतेन धर्मनिष्ठेन मृतः सञ्जीवितः पुनः ॥३२॥
तथा कश्चिद्भवेत् सिद्धो मुनिर्वा देवतापि वा ।
कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्वो रुदतामिह ॥३३॥
इत्युक्तास्ते न्यवर्तन्त शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः ।
अङ्के शिरः समाधाय रुरुदुर्बहुविस्तरम् ॥३४॥
गृध्रः—अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाणिस्पर्शप्रपीडितः ।
धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥३५॥
तपसापि हि संयुक्ता धनवन्तो महाधियः ।
सर्वे मृत्युवशं यान्ति तदिदं प्रेतपत्तनम् ॥३६॥
बालवृद्धसहस्राणि सदा सन्त्यज्य बान्धवाः ।
दिनानि चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ॥३७॥
अलं निर्बन्धमागम्य शोकस्य परिधारणे ।
अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरद्येह जीवितम् ॥३८॥

क्रूरश्चायं वनोद्देशो भयमत्र भविष्यति ।
त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं श्रूयतां जाम्बुकं वचः ॥४९॥
जम्बुकः—अयं सौम्यो वनोद्देशः पितॄणां निधनाकरः ।
स्थीयतां यावदादित्यः किञ्च कस्मादभाषितैः ॥५०॥
यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च ।
गृह्णीय मोहितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ॥५१॥
स्वकार्यसद्धकर्त्तौ तावेवं गृध्रोऽथ जम्बुकः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रमालम्ब्य जल्पतः ॥५२॥
तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्मृगपतत्रिणोः ।
वाक्यैरमृतकल्पैस्ते प्रतिष्ठन्ति व्रजन्ति च ॥५३॥
पश्य दैवस्य संयोगं बान्धवानां च निश्चयम् ।
प्रसादं शङ्करात्प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् ॥५४॥
ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसञ्जीवनात्पुनः ।
विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः ॥५५॥

१६. यौवराज्यप्रस्तावः ।

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥

यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम्।
भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १२ ॥
यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद् विचिन्त्यताम्।
अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १३ ॥
इदं ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन्नृपा नृपम्।
वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ॥ १४ ॥
स्निग्धोऽनुनादः सञ्जज्ञे ततो हर्षसमीरितः।
जनौघोद्घुष्टसन्नादो मेदिनीं कम्पयन्निव ॥ १५ ॥

—o—

१७. रामविवासनम्।

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम्।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च।
नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ २ ॥
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे।
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥
अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान् धनानि च।
हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः ॥ ४ ॥

सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः ।
नालक्षयत रामस्य कश्चिदाकारमानने ॥ १५ ॥
उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् ।
शारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम् ॥ १६ ॥

—:०:—

१८. दशरथसन्तापः ।

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः ।
अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥
स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ।
कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम् ।
तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ३ ॥
देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् ।
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मम हर्षविवर्धिनी ॥ ४ ॥
उपास्य हि रसान् भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः ।
परेताचरितां भीमां रविराचरते दिशम् ॥ ५ ॥
उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः ।
ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः ॥ ६ ॥

ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ।
कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते ॥१७॥
जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ।
को वधेन ममार्थी स्यात् किं वास्यापकृतं मया ॥१८॥
नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ।
मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे ॥१९॥
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ।
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति ॥२०॥
तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ।
कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद् भुवि ॥२१॥
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ।
अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम् ॥२२॥
अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ।
पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यवेधितम् ॥२३॥
स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनम् ।
समुवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा ॥२४॥
किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ।
जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया ॥२५॥
एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि ।
द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ॥२६॥

मद्‌गुहगतस्त्वा श्यामुखे मर्षितम्‌ ।
शिरेन पार्थिवं मणो मौः मत्सरेण मोऽद्य ॥१३॥
दृष्ट्वा संप्रामयोगेन रामबाणाभिहतः ।
तस्मिन्नरपुरे स्वर्गं कथं त्वया मम विना ॥१४॥
या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे ।
शातकौम्भीं प्रियां मालां तां पश्यामि नेह किम् ॥१५॥
राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद ।
सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥१६॥

—:०:—

२१. वर्षावर्णनम् ।

स तदा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ।
वसन् माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयं स कालः सम्प्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
सम्पश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ।
कूटजार्जुनमालाभिरलङ्कर्तुं दिवाकरः ॥ ४ ॥

२२. सीताहनूमत्संवादः ।

तामब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ १ ॥
का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनी ।
द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ॥ २ ॥
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।
पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ३ ॥
व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्षये ।
महिषी भूमिपालस्य राजकन्या च मे मता ॥ ४ ॥
रावणेन जनस्थानाद् बलात् प्रमथिता यदि ।
सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ५ ॥
यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम् ।
तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ ६ ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ।
उवाच वाक्यं वैदेही हनूमन्तमुपाश्रितम् ॥ ७ ॥
पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ।
स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रमाथिनः ॥ ८ ॥
दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ।
सीतेति नाम्ना चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ ९ ॥

किन्तु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद् धातुगतिरित्वियम्।
उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका ॥ २० ॥
अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः।
सम्बुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २१ ॥
भूय एव महातेजा हनूमान् पवनात्मजः।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीतां प्रत्ययकारणात् ॥ २२ ॥
वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः।
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २३ ॥
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना।
समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ २४ ॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम्।
भर्तारमिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥ २५ ॥
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम्।
बभूव हर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ २६ ॥
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः सन्देशहर्षिता।
परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ २७ ॥
न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ।
यस्य ते नास्ति सन्त्रासो रावणादपि सम्भ्रमः ॥ २८ ॥
दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः।
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ २९ ॥

किन्तु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद् वातगतिस्त्वियम् ।
उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका ॥ २० ॥
अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ।
सम्बुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २१ ॥
भूय एव महातेजा हनूमान् पवनात्मजः ।
अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीतां प्रत्ययकारणात् ॥ २२ ॥
वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ।
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २३ ॥
प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।
समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥ २४ ॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम् ।
भर्तारमिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥ २५ ॥
चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।
बभूव हर्षोदग्रं च राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ २६ ॥
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः सन्देशहर्षिता ।
परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ २७ ॥
न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ।
यस्य ते नास्ति सन्त्रासो रावणादपि सम्भ्रमः ॥ २८ ॥
दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः ।
लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ २९ ॥

एष दृश्यते शैलेप्रमाथी राक्षसेश्वरः।
तव हेतोर्विशालाक्षि निहतः सहबान्धवः॥ ६॥
अत्र मन्दोदरी नाम भार्या तं पर्यदेवयत्।
सपत्नीनां सहस्रेण सास्रेण परिवारिता॥ ७॥
एतत्तु दृश्यते तीर्थं समुद्रस्य वरानने।
यत्र समुद्रमुत्तीर्य तां रात्रिमुषिता वयम्॥ ८॥
एष सेतुर्मया बद्धः सागरे लवणार्णवे।
तव हेतोर्विशालाक्षि नलसेतुः सुदुष्करः॥ ९॥
पश्य सागरमक्षोभ्यं वैदेहि वरुणालयम्।
अपारमिव गर्जन्तं शङ्खशुक्तिसमाकुलम्॥ १०॥
हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि।
विश्रामार्थं हनुमतो भित्त्वा सागरमुत्थितम्॥ ११॥
एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः।
सेतुबन्ध इति ख्यातं त्रैलोक्येन च पूजितम्॥ १२॥
एषा सा दृश्यते सीते किष्किन्धा चित्रकानना।
सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः॥ १३॥
दृश्यतेऽसौ महान् सीते सविद्युदिव तोयदः।
ऋष्यमूको गिरिवरः काञ्चनैर्धातुभिर्वृतः॥ १४॥
अत्राहं वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण समागतः।
समयश्च कृतः सीते वधार्थं वालिनो मया॥ १५॥

एषा सा दृश्यते पम्पा नलिनी चित्रकानना ।
त्वया विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः ॥ १६ ॥
अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी ।
अत्र योजनबाहुश्च कबन्धो निहतो मया ॥ १७ ॥
दृश्यतेऽसौ जनस्थाने सीते श्रीमान् वनस्पतिः ।
जटायुर्निहतो यत्र पक्षिणां प्रवरो बली ॥ १८ ॥
एतत्तदाश्रमपदमस्माकं वरवर्णिनि ।
पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शने ॥ १९ ॥
एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा ।
अगस्त्यस्याश्रमश्चैव दृश्यते कदलीवृतः ॥ २० ॥
दृश्यते चैव वैदेहि शरभङ्गाश्रमो महान् ।
उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरन्दरः ॥ २१ ॥
एते ते तापसा देवि दृश्यन्ते तनुमध्यमे ।
अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरोपमः ॥ २२ ॥
अस्मिन् देशे महाकायो विराधो निहतो मया ।
अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी ॥ २३ ॥
असौ सुतनु शैलेन्द्रश्चित्रकूटः प्रकाशते ।
अत्र मां कैकयीपुत्रः प्रसादयितुमागतः ॥ २४ ॥
एषा सा यमुना दूराद् दृश्यते चित्रकानना ।
भरद्वाजाश्रमः श्रीमान् दृश्यते चैव मैथिलि ॥ २५ ॥

इन्द्राद्याः सकला देवास्तस्थुर्येषां न संयुगे ।
शुम्भादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयास्यसि सम्मुखम् ॥ १६ ॥
सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः ।
केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥ १७ ॥
देवी—एवमेतद् बली शुम्भो निशुम्भश्चेति वीर्यवान् ।
किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा ॥ १८ ॥
स त्वं गच्छ मयोक्तं ते यदेतत् सर्वमादृतः ।
तदाचक्ष्वासुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यत् ॥ १९ ॥

—:o:—

२५. मध्याह्नः ।

वैतालिकः—जयतु जयतु देवः । उपारूढो मध्य यथा हि,

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां
सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।
बिन्दूत्क्षेपान् पिपासुः परिपतति शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्रं
सर्वैरुस्रैः समग्रैस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥

—:o:—

इन्द्राद्याः सकला देवास्तस्थुर्येषां न संयुगे ।
शुम्भादीनां कथं तेषां स्त्री प्रयास्यसि सम्मुखम् ॥ १६
सा त्वं गच्छ मयैवोक्ता पार्श्वं शुम्भनिशुम्भयोः ।
केशाकर्षणनिर्धूतगौरवा मा गमिष्यसि ॥ १७ ॥

देवी—एवमेतद् बली शुम्भो निशुम्भश्चेति वीर्यवान् ।
किं करोमि प्रतिज्ञा मे यदनालोचिता पुरा ॥ १८ ॥
[redacted] त्वं गच्छ मयोक्तं ते यदेतत् सर्वमादृतः ।
तदाचक्ष्वासुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यत् ॥ १९ ॥

—:०:—

२५. मध्याह्नः ।

वैतालिकः—जयतु जयतु देवः । उपारूढो मध्या
तथा हि,

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां
सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।
बिन्दूत्क्षेपान् पिपासुः परिपतति शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्रं
सर्वैरस्रैः समग्रस्त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥

—:०:—

पौत्रेण प्रत्याहृताभो यज्ञे । तदिदानीमकालहीनं मघवता
सह यज्ञमेनमागन्तुमर्हसि ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

परिव्राजिका—दिष्ट्या पुत्रविजयेन दम्पती वर्धेथे ।

मन्येऽहं वीरपत्नीनां श्लाघ्यानां स्थापिता धुरि ।
वीरसूरिति शब्दोऽयं तनयात्त्वामुपस्थितः ॥ १ ॥

—:o:—

२७. चित्रफलकम् ।

(प्रविश्य चित्रफलकहस्ता) चतुरिका—इयं
(चित्रफलकं दर्शयति ।)

माधव्यः—साधु वयस्य । मधुरावस्थानदर्शनीयो
प्रवेशः । स्खलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।

सानुमती—अहो राजर्षेर्निपुणता । जाने सख्यग्रतो वर्तत इति ।

माधव्यः—भोः, इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते ।
दर्शनीयाः । कतमात्र तत्रभवती शकुन्तला ।

सानुमती—अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जन

राजा—त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ।

माधव्यः—(निर्वर्ण्य) अहं तर्कयामि 'यैषा शिथिल-
नोद्वान्तकुसुमेन केशान्तेन, उद्भिन्नस्वेदबिन्दुना वदनेन,
षतोऽवनताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य
पादपस्य पार्श्वे ईषत्परिश्रान्तेवालिखिता, सा शकुन्तला, इतरे
यौ' इति।

राजा—निपुणो भवान्। चतुरिके, अर्धलिखितमेतद् विनोद-
नम्। गच्छ वर्तिकां तावदानय।

माधव्यः—भोः, अपरं किमत्र लेखितव्यम्।

सानुमती—यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्तं तमालेखितु-
मो भवेत्।

राजा—श्रूयताम्—

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम्॥ २॥

माधव्यः—(आत्मगतम्) यथाहं पश्यामि, पूरयितव्यमनेन
त्रफलकं लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः। (प्रकाशम्) भोः,
न्नु तत्रभवती रक्तकुवलयशोभिनाऽग्रहस्तेन मुखमावार्य चकित-
कितेव स्थिता। (सावधानं निरूप्य) आः एष कुसुमरसपाट-
रस्तत्रभवत्या वदनकमलमभिलङ्घते मधुकरः।

[illegible] ।

[illegible] ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

परिव्राजिका—[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥ २

—:०:—

२७. चित्रफलकम् ।

(प्रविश्य चित्रफलकहस्ता) चतुरिका—इयं [illegible]
(चित्रफलकं दर्शयति ।)

माधव्यः—साधु वयस्य । मधुरावस्थानदर्शनीयो [illegible]
प्रवेशः । स्खलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु ।

सानुमती—अहो राजर्षेर्निपुणता । जाने [illegible]
वर्तत इति ।

माधव्यः—भोः, इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते ।
दर्शनीयाः । कतमात्र तत्रभवती शकुन्तला ।

सानुमती—अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं -

राजा—त्वं तावत्कतमां तर्कयसि ।

काञ्चनमाला—यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रम्य पिच्छिक

हस्तेनैन्द्रजालिकेन सह प्रविश्य) भर्तः, एष ऐन्द्रजालिकः ।

ऐन्द्रजालिकः—(उपसृत्य) जयतु जयतु महाराजः

(पिच्छिकां भ्रामयित्वा बहुधा हास्यं कृत्वा) महारा

कौशाम्बीपते,—

राजा—भद्र, तिष्ठ तावत् । काञ्चनमाले, उच्यतां दे

'युष्मदीय एवायमैन्द्रजालिकः, विजनीकृतश्चायमुद्देशः । तदागच्छ

सहितावेव पश्यावः ।'

काञ्चनमाला—यद् भर्ताज्ञापयति । (निष्क्रम्य वासवदत्तय

सह प्रविशति ।)

वासवदत्ता—(उपसृत्य) जयत्वार्यपुत्रः ।

राजा—देवि, इन्द्रजालेन पश्यावस्तावत् । (वासवदत्त

प्रविशति ।)

राजा—भद्र, प्रस्तूयतामिन्द्रजालम् ।

(प्रविश्य) वसुन्धरा—(राजानमुपसृत्य) जयतु जय

भर्ता । … रावणो देवस्य चरणयुगलं इदं विज्ञापयति

… यौगन्धरायणः

… समाप्त्या एव ।'

… ।

… ।

राजा—यथाह देवी। (ऐन्द्रजालिकं प्रति) भद्र, विश्रम्यतामिदानीम्।

ऐन्द्रजालिकः—यद् देव आज्ञापयति। (निष्क्रामन्) एकं पुनर्मम खेलनकमवश्यं देवेन प्रेक्षितव्यम्।

राजा—भद्र, एवम्। द्रक्ष्यामः। वसन्तक, प्रत्युद्गम्य प्रवेशय तं वसुभूतिम्।

वसन्तकः—यद्देव आज्ञापयति। (निष्क्रान्तः।)

(ततः प्रविशति वसन्तकेन प्रत्युद्गम्यमानो वसुभूतिः।)

वसन्तकः—भोः, एष महाराजः। उपसर्पत्वमात्यः।

वसुभूतिः—(उपसृत्य) विजयतां महाराजः।

राजा—(उत्थाय) अभिवादये।

वसुभूतिः—अतिप्रियस्त्वं भूयाः।

वासवदत्ता—आर्य, प्रणमामि।

वसुभूतिः—आयुष्मति, वत्सराजसदृशं पुत्रमाप्नुहि।

(नेपथ्ये कलकलः। सर्वे संभ्रान्ताः पश्यन्ति।)

राजा—कथमन्तःपुरेऽग्निः। कष्टं देवी वासवदत्ता दग्धा।

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, परित्रायस्व परित्रायस्व।

राजा—अये कथमतिसम्भ्रमात् पार्श्वस्थापि देवी नोपलक्षिता। (देव्याः पाणिं गृहीत्वा) देवि, समाश्वसिहि समाश्वसिहि।

काञ्चनमाला—यद् भर्ताज्ञापयति। (निष्क्रम्य पिच्छिका-हस्तेनैन्द्रजालिकेन सह प्रविश्य) भर्तः, एष ऐन्द्रजालिकः।

ऐन्द्रजालिकः—(उपसृत्य) जयतु जयतु महाराजः (पिच्छिकां भ्रामयित्वा बहुधा हास्यं कृत्वा) महाराज कौशाम्बीपते,—

राजा—भद्र, तिष्ठ तावत्। काञ्चनमाले, उच्यतां देवी 'युष्मदीय एवायमैन्द्रजालिकः, विजनीकृतश्चायमुद्देशः। तदागत्य सहितावेव पश्यावः।'

काञ्चनमाला—यद् भर्ताज्ञापयति। (निष्क्रम्य वासवदत्तया सह प्रविशति।)

वासवदत्ता—(उपसृत्य) जयत्वार्यपुत्रः।

राजा—देवि, इहस्थावेव पश्यावस्तावत्। (वासवदत्ता प्रविशति।)

राजा—भद्र, प्रस्तूयतामिन्द्रजालम्।

(प्रविश्य) वसुन्धरा—(राजानमुपसृत्य) जयतु जयतु भर्ता। अमात्ययौगन्धरायणो देवस्य चरणयुगलं इदं विज्ञापयति-'एष खलु विक्रमबाहुना प्रधानामात्यो वसुभूतिरनुप्रेषितः। तदर्हसि देव, प्रेक्षितुम्। अहमपि कार्यशेषं समाप्यागत एव।'

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, तिष्ठतु तावदिन्द्रजालम्। मातुलकुला-दार्योऽमात्यप्रधानो वसुभूतिरागतः। तदेनं तावत् प्रेक्षतामार्यपुत्रः।

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, सागरिका विपद्यते। तत्
यतामार्यपुत्रः।

राजा—कथं सागरिका विपद्यते। एष गच्छामि।

वसन्तक—भोः, मा खलु साहसं कुरु।

राजा—(ज्वलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमाभिभवं नाटयति।

वासवदत्ता—कथं मम दुःखकारिण्या वचनादेवं व्यव
मार्यपुत्रेण। तदहमप्यार्यपुत्रमेवानुगमिष्ये।

वसन्तकः—(परिक्रामन्नग्रतो भूत्वा) भवति, अहमि
पथ्युपदेशको भवामि।

वसुभूतिः—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः। तन्म
दृष्टराजपुत्रीविपत्तेर्युक्तमिहैवात्मानमाहुतीकर्तुम्।

(सर्वेऽग्निप्रवेशं नाटयन्ति।)

राजा—(अग्रतोऽवलोक्य सहर्षोद्वेगम्) कथमासन्न
यहा वर्तते सागरिका। तत् त्वरितमेनां सम्भावयामि। (त्वरि
मुपसृत्य) अलं भयेन। एष त्वामितो नयामि। अवलम्ब
माम्। कथं दृष्टादपगतोऽयं सन्तापः। (पुरतो विलोक्य) अ
महदाश्चर्यम्। क्वासौ प्रज्वलनो हुताशनः। तदवस्थमेतदन्तःपुरम्
कथमचिन्त्यरूपमेतत्।

वासवदत्ता—(राज्ञः शरीरं परामृशन्ती सहर्षम्) कि
अक्षतशरीर आर्यपुत्रः।

वासवदत्ता—आर्यपुत्र, सागरिका विपद्यते। तत् प
यतामार्यपुत्रः।

राजा—कथं सागरिका विपद्यते। एष गच्छामि।

वसन्तक—भोः, मा खलु साहसं कुरु।

राजा—(ज्वलनप्रवेशं नाटयित्वा धूमाभिभवं नाटयति।

वासवदत्ता—कथं मम दुरुक्तकारिण्या वचनादेवं व्य
मार्यपुत्रेण। तदहमप्यार्यपुत्रमेवानुगमिष्ये।

वसन्तकः—(परिक्रामन्नग्रतो भूत्वा) भवति, अहम
मप्युरस्सरो भवामि।

वसुभूतिः—कथं प्रविष्ट एव ज्वलनं वत्सराजः। तन्न
दृष्टराजपुत्रीविपत्तेर्ममिदमेवात्मानमाहुतीकर्तुम्।

(सर्वेऽग्निप्रवेशं नाटयन्ति।)

राजा—(पुरोऽवलोक्य सहर्षोद्वेगम्) कथमास
सैषा वर्तते सागरिका। तत् त्वरितमेनां सम्भावयामि। (सर्व
सुपसृत्य) अलं भयेन। एष त्वामितो नयामि। कथं
मात्र। कथं एतावत्यपि नोऽयं सन्तापः। (पुरतो विलोक्य)
हृदयम्। अहो महतो हुताशनः। तदवस्थमेतदस्त्व पु
कथमिन्द्रजालमेतत्।

वासवदत्ता—(राज्ञः सम्मुखं परामृशन्ती सहर्षम्) दि
मरद्दष्टा आर्यपुत्र।

३१. मरीचिवृत्तान्तः ।

देव, त्वदन्वेषणप्रसृते मित्रगणेऽहमपि महीमटन् 'अङ्गेषु गङ्गातटे बहिश्चम्पायाः कश्चिदस्ति तपःप्रभावोत्पन्नदिव्यचक्षुर्मरीचिर्नाम महर्षिः' इति कुतश्चित्संलपतो जनसमाजादुपलभ्यामुतो मुमुक्षुस्त्वद्गतिं तमुद्देशमगमम् । न्यशामयं च तस्मिन्नाश्रमे कस्यचिच्चूतपोतस्य च्छायायां कमप्युद्विग्नवर्णं तापसम् । अमुना चातिथिवदुपचरितः क्षणं विश्रान्तः 'क्वासौ भगवान्मरीचिः । तस्मादहमुपलिप्सुः प्रसङ्गप्रोषितस्य सुहृदो गतिम् । आश्चर्यज्ञानविभवो हि स महर्षिर्मह्यां विश्रुतः' इत्यवादिषम् । अथासावुष्णमायतं च निःश्वस्याशंसत्—

'आसीत्तादृशो मुनिरस्मिन्नाश्रमे । तमेकदा काचिदङ्गपुरीवतंसस्थानीया नर्तकी पर्यश्रुः सनिर्वेदमभ्येत्य कीर्णकेशार्द्रभूमिरभ्यवन्दिष्ट । तस्मिन्नेव च क्षणे मातृप्रमुखस्तत्स्वजनवर्गः सानुक्रोशमनुप्रधावितस्तत्रैवाविच्छिन्नपातमपतत् । स किल कृपालुस्तं जनमार्द्रया गिराश्वास्यार्तिकारणं तां नर्तकीमपृच्छत् । सा तु सव्रीडेव सविषादेव सगौरवेव चाभाषीत्—'भगवन्, ऐहिकस्य सुखस्याभाजनं जनोऽयमामुष्मिकाय कल्याणायाद्यानुग्रहस्यातपोर्भवत्पादपद्ममूलं शरणमभिप्रपन्नः' इति । तस्यास्तु जनन्युद्धृताञ्जलिः पलितशारकेशबन्धस्पृष्टभूमिरभाषत—'भगवन्, अस्या मे

पल्लवः—लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी वारुणीभूमि
वर्तमानया मेनकया पृष्टा—'सखि, समागता एते त्रैलोक्यसु
सकेशवा लोकपालाः। कतमस्मिंस्ते भावाभिनिवेशः' इति।

गालवः—ततस्ततः।

पल्लवः—ततस्तस्याः 'पुरुषोत्तमे' इति भणितव्ये 'पुरू
इति निर्गता वाणी।

गालवः—भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणि। न खलु
मभिक्रुद्धो गुरुः।

पल्लवः—मा खलु शापोपाध्यायेन। महेन्द्रेण पुनस्तु

गालवः—कथमिव।

पल्लवः—'येन ममोपदेशस्त्वया लङ्घितस्तेन न ते दिव्यं
भविष्यति' इत्युपाध्यायस्य शापः। महेन्द्रेण पुनः [illegible]
लज्जावनतमुखी भणिता—'यस्मिन् बद्धभावासि स मे रण
राजर्षिः पुरूरवाः यथाकाममुपतिष्ठस्व' इति।

गालवः—सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य।

पल्लवः—(सूर्यमवलोक्य) कथाप्रसङ्गेनाभिषेक
[illegible] उपाध्यायस्य। तदेहि पार्श्ववर्तिनौ भवावः।

(निष्क्रान्तौ)

—०—

दोपमेण वा दासी विज्ञापयति । दोपस्य मम स्वविक
तुष्ठापनम् । इयं स्वतिक्रम्य स्वकुलधर्ममर्यनिरपेक्षा गुरुंश्च स
स्वं यौवनं विचिक्रापते । कुलक्रमागतं तनेवाच्युतमनुविज्ञा
'एषा कुमतिर्न कल्याणी' इति निवारयन्त्यां मयि वनस्थ
कोपात्प्रस्थिता । सा चेदियमहार्यनिश्चया सर्व एव जनोऽस्मैत्त
गविरनशनेन संस्थास्यते' इत्यरोदीत् ।

अथ सा युवतिस्तेन तापसेन 'भद्रे, ननु दुष्करो
वनवासः । तस्य फलमपवर्गः स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयोः प्र
ज्ञानसाध्यः प्रायो दुःसम्पाद एव । द्वितीयस्तु सर्वस्यैव सु
कुलधर्मानुयायिन । तदसाध्यारम्भादुपरम्य मातुर्मते वर्त
इति सानुकम्पमभिहिता 'यदीह भगवत्पादमूलमशरणम्, शरण
मस्तु मम कृपणाया हव्यवाहनो देव एव' इत्युदननाथत । त
तु मुनिरनुविमृश्य तन्मातरमवदत्—'सम्प्रति गच्छ गृहम्
प्रतीक्षस्व कानिचिद्दिनानि यावदियं सुकुमारा सुखोपभोगसमुचि
सत्यरण्यवासव्यसनेनोद्वेजिता भूयोभूयश्चास्माभिर्विबोध्यमान
प्रकृतावेव स्थास्यति' इति । 'तथा' इति तस्याः प्रतियाते स्वजने स
नर्तकी तमृषिमलघुभक्ति वनतरुपोतालवालपूरणैर्दूर्वार्चनकुसुम
चयावचयप्रयासैर्नैकविधोपहारकर्मभिः पुरहरार्थे च गन्धमाल्यधूप
दीपनृत्यगीतवाद्यादिभिः क्रियाभिरेकान्ते च त्रिवर्गसम्बन्धिनीभि
कथाभिरध्यात्मवादैश्चानुरूपैरल्पीयसैव कालेनान्वरञ्जयत् ।

अनुमतमुनिशासनस्तद्दुत्थाय नगरायोद्चलम्। अथ नग वन्तं पुनः अविरतप्रतप-प्रभावप्रत्यापन्नदिव्यचक्षुरमुपसङ्गम्य तेना स्यैवम्भूतत्वदर्शनमवगमित.।

—:०:—

३२. अभिजाततस्करः।

अथाहमाप्तमुखेन सारतः कर्मतः शीलतश्च सकलमेव नगर मवधार्य धूर्जटिकण्ठकल्माषकालतमे तमसि नीलनिवसनपरिहितो बद्धतीक्ष्णकौक्षेयकः फणिमुख-सन्दंशक-योगचूर्ण-योगवर्तिका मानसूत्र-रज्जुप्रभृत्यनेकोपकरणयुक्तो गत्वा कस्यचित्लुब्धेश्वरस्य गृहे सन्धिं छित्वा पटभाससूक्ष्मच्छिद्रालक्षितान्तर्गृहप्रवृत्तिरन्यो निजगृहमिवानुप्रविश्य नीवीं सारमहतीमादाय निरगाम्। नील नीरदनिकरपीवरतमोनिविडितायां राजवीथ्यां झटिति शतहृदा सम्पातमिव क्षणमालोकमलक्षयम्।

अथासौ नगरदेवतेव नगरमोपरोपिता नि सम्पाधवेलायां निःसृता सन्निकृष्टा काचिदुन्मिषद्रूपणा युवतिराविरासीत्। 'कासि वासु, क्व यासि' इति सदयमुक्ता त्रासगद्गदमगादीत्—'आर्य, पुर्यस्यामर्यवर्यः कुबेरदत्तनामा वसति। अस्म्यहं तस्य कन्या। मां जातमात्रां धनमित्रनाम्नेऽत्रत्यायैव कस्मैचिदिभ्यकुमाराया

[illegible] मे स्थिता । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्थिता । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]— '[illegible]' इति [illegible] [illegible]।

[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]— '[illegible], या मैथी । [illegible] मे [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] —'[illegible] पुरीं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । यदि [illegible] [illegible] [illegible] मम [illegible].' इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मनुष्यमन्वविक्षन् । अतोऽयमपि यादृ [illegible] । [illegible] [illegible] मां निवर्त्य मुद्रा-

ण्यज्ञानाद् भार्या मे दत्ता । स पुनरिममत्युदारतया पित्रोरन्ते विशीर्णनिजैः श्रीदेवाभिवर्धनाद् दारिद्र्यं दविष्ठमिति सत्यधोदारक इति च संवृत्ते लोकाधिरोपितापरनामनि वरयत्येव तस्मिन् मां तरुणीभूतामधन इत्यदत्त्वाऽर्थपतिनाम्ने कस्मैचिदिभ्यतराय यथार्थ-नाम्ने सार्थवाहाय दित्सति मे पिता । तदमङ्गलमद्य किल प्रभाते भावीति ज्ञात्वा प्रागेव प्रियतमदत्तसङ्केता वञ्चितस्वजना निर्गत्य धारयापरतेन वर्त्मना तद्गारमभिसरामि । तन्मां मुञ्च । गृहाणैत-दारकम्' इत्युन्मुच्य मह्यमर्पितवती । दयमानश्चाहमवदम्—'यदि साध्वि, त्वां नयेयं प्रियावसथम्' इति त्रिचतुराणि पदा-न्युदचलम् ।

आपतच्च दीपिकालोकपरिलुप्यमानतिमिरभारं यष्टिकृपाण-पाणि नागरिकबलमनल्पम् । तद्दृष्ट्वैव प्रवेपमानां कन्यकामवदम्—'भद्रे, मा भैषीः । अस्त्ययमसिद्वितीयो मे बाहुः । अपि तु मदु-रयमुपायस्त्वदपेक्षया चिन्तितः । शयेऽहं भावितविषवेगविक्रियः त्वयाप्यमी वाच्याः—'निशि वयमिमां पुरीं प्रविष्टाः । दष्टश्च ममैष नायको दर्वीकरेणास्मिन् सभागृहकोणे । यदि वः कश्चि-न्मन्त्रवित् कृपालुः स एनमुज्जीवयन् मम प्राणानाहरेदनाथायाः' इति । सापि बाला गत्यन्तराभावाद्भयगद्गदस्वरा बाष्पदुर्दिनाक्षी प्रवेपथुः कथंकथमपि गत्वा मदुक्तमन्वतिष्ठत् । अहमपि चाहं भावितविषविक्रियः । तेषु कश्चिन्नरेन्द्राभिमानी मां निर्वर्ण्य मुद्रा-

तन्त्रमन्त्रध्यानादिभिश्चोपक्रम्याकृतार्थः 'गत एवायं कालः तथा हि । स्वप्नस्यावमङ्गम्, कल्या दृष्टिः, शान्त एवेन शुचालं वायु, श्वोऽभिसात्करिष्यामः । कोऽतिवर्तते दैवम्' इ सहेतरैः प्रायान् ।

उत्थितश्चाहमुदारकाय तां नीत्वाऽब्रवम्—'अहमस्मि कं तस्करः । त्वद्गतेनैव चेतसा सहायभूतेन त्वामिमामनिवर्त मन्त्रोपलभ्य कृपया त्वत्समीपमनैषम् । भूषणमिदमस्याः' इत पटलपाटितध्वान्तजालं तदप्यर्पितवान् ।

—:o:—

२३. प्रव्रजिता ।

एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा विदेहेषु । मिथिलामप्रविश्यैव बहि श्चिन्मठिकायां विश्रमितुमेत्य कयापि वृद्धतापस्या दत्तपा द्यपमलिन्दभूमावध्यासिषि । तस्यास्तु मद्दर्शनादेव किमप्य बद्धधारमश्रु प्रावर्तत । 'किमेतदम्ब, कथय कारणम्' इति स सकरुणमाचष्ट—

'जैवातृक, ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायाः प्रहारवर् नामासीत् । तस्य खलु मगधराजो राजहंसः परं मि

आसीत्। तयोश्च वसुमतीप्रियंवदे सख्यमप्रतिममधत्ताम्। अथ प्रथमगर्भाभिनन्दितां तां च प्रियसखीं दिदृक्षुः प्रियंवदा वसुमतीं सह भर्त्रा पुष्पपुरमागमत्। तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जन्यमजनि। तत्र लेशतोऽपि दुर्लक्षा पतिमगमन्मगधराज। मैथिलेन्द्रस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणित इव विपर्यं प्रतिनिवृत्तो ज्येष्ठस्य संहारवर्मणः सुतैर्विकटवर्मप्रभृतिभिर्व्याप्तं राज्यमाकर्ण्य स्वकीयात्सुम्हपमेर्देशकाश्चयमाशिक्षु- दर्शयप्रथमवगाहा लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत्। तत्सुतेन च वर्तायसा द्रव्यवर्तिना सहैवाविज्ञौ वनचरशरवर्षभयपलायिता वनमगाहिषि। अथ च मे शार्दूलनखावलीढनिपतिताया पाणिभ्रष्टः बालकः कस्यापि कपिलाशवस्य क्रोडमध्यपतितः। तच्छवाधपिण्डश्च व्याघ्रस्यासुनिष्ठुरिशवशवनचम्प्रभुक्तः कृपादलितम्। किरातदारकैः स नीतोऽपाहारि।

सा त्वहं मोहसुप्ता केनापि वृष्णिपालेनोपनीय स्वं कुटीरं प्रवेश्य कृपयोपक्रान्तव्रणा स्वस्थीभूय स्वभर्तुरन्विष्यमुपविष्टाभ्युद्यतया यावद् व्याकुलीभवामि तावन्ममैव दुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देशमागमत्। सा भृशं रुरोद। रुदितान्ते च सा सार्धपार्श्वे स्वहस्तगताय राजपुत्राय किरातभर्तृहस्तगमनम्, भाग्यनश्च केनापि वनचरेण व्रणविरोपणम्, स्वस्थायाश्च पुनस्तेनोपयन्तुं चिन्तितायाः निष्कृष्टजातिसंसर्गवैमुख्यात् प्रत्याख्यान-

पारुष्यम्, तदनुक्रमेण चामुना शिविरे शिविरे स्वशिरः
नोऽशमम्, अनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरात्मनो हननं
आत्मनश्चोपयमनमित्यकथयन्। स पृष्टो मैथिलेन्द्रस्य संवे
सेवकः कारणविलम्बी तन्मार्गानुसारी जातः। सह
भर्तुरन्तिकमुपसृत्य पुत्रवृत्तान्तेन शोकमस्य देव्याः नियत
आजहार। स च राजा दिष्टदोषाज्ज्येष्ठपुत्रैश्चिरं विगृह्य पुनस्तद्
तयातिमात्रं चिरं मयुध्य बद्धः। देवी च बन्धनं गमिता। इ
पुनरहमस्मिन्नपि वार्धके हतजीवितमधारयन्ती हातुं प्रव
किलामहीपम्। दुहिता तु मम हतजीविका कृष्णा विकटवर्ममहिषी
कल्पसुन्दरीं किलाशिश्रियत्। तौ चेद्राजपुत्रौ निरुपद्रवावे
वर्धिष्येतामियता कालेन तनेमां वयोऽवस्थामस्प्रक्ष्यताम्। तर्हि
सतो नै दायदा नरेन्द्रस्य प्रसह्यकारिणो भवेयुः' इ
समन्युरभिरुरोद।

श्रुत्वा च तावकीं गिरमहमपि प्रवृद्धबाष्पो निगूढमभ्यधाम्—
'यद्येवमम्ब, समाश्वसिहि। नन्वस्ति कश्चिन्मुनिस्त्वया . . .
पुत्राभ्युपपादनार्थं याचितस्तेन स लब्धो वर्धितश्च। . . .
महती। किमनया। सोऽहमस्मि' इति।

—:o:—

१९. कन्यापरीक्षा ।

अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्यामनेककोटिसा-
रः श्रेष्ठिपुत्रः शक्तिकुमारो नामासीत् । सोऽष्टादशवर्षदेशीय-
श्चिन्तामापेदे—'नास्त्यदाराणामननुगुणदाराणां वा सुखं नाम ।
तत्कथं नु गुणवद् विन्देयं कलत्रम्' इति । अथ पर-
प्रत्ययाहृतेषु दारेषु यादृच्छिकीं सम्पत्तिमनवेक्ष्य कार्ता-
न्तिको नाम भूत्वा वस्त्रान्तपिनद्धशालिप्रस्थो भुवं बभ्राम ।
'लक्षणज्ञोऽयम्' इत्यमुष्मै कन्याः कन्यावन्तः प्रदर्शयाम्बभूवुः ।
यां काञ्चिल्लक्षणवतीं सवर्णां कन्यां दृष्ट्वा स किल स्म ब्रवीति—
'भद्रे, शक्नोषि किमनेन शालिप्रस्थेन गुणवदन्नमस्मानभ्यवहार-
यितुम्' इति । स हसितावधूतो गृहाद् गृहं प्रविश्याभ्रमत् ।

एकदा तु शिबिषु कावेरीतीरपत्तनेषु [illegible] सह विरलभूषा-
णामवसितमहर्द्धिकुलजातां धात्र्या प्रदर्श्यमानां अत्यन्त-
कृशाङ्गीं कुमारीं ददर्श । अस्यां संसक्तचक्षुरचिन्तयत्—
अस्याः खलु कन्यकायाः सर्वं एवावयवा नातिस्थूला नातिकृशा
नातिह्रस्वा नातिदीर्घा अविकला सुजाताश्च । नेदृशाकृतिर्व्यभि-
चरति शीलम् । आसक्तमपि च मे हृदयमस्यामेव । तत् परीक्ष्यैना-
मुद्वहामि । अविमृश्यकारिणो हि नियतमनेकाः पतन्त्यनुशयपर-
म्पराः' इति स्निग्धदृष्टिराचष्ट—'भद्रे, कच्चिदस्ति कौशलं शालि-

दर्शनेनानेन सम्पन्नमाहारमस्मानभ्यवहारयितुम्' इति । [illegible] इत्यसौ साकूतमालोकिता । तस्य इङ्गितात् प्रस्थमात्रं धान्य[illegible] [illegible]मिन्धोद्देशे सुसिक्तसंमृष्टे [illegible]मुपावेशयत् ।

सा कन्या तान् गन्धशालीन् संभृत्य मुदित[illegible] [illegible] चकार । जगाद च धात्रीम्—'एभि[illegible] भूषण[illegible]भिज्ञाः स्वर्णकाराः । तेभ्य इमान् दत्त्वा [illegible] काकिणीभि[illegible] स्थिरतराण्यनत्यार्द्राणि नातिशुष्काणि काष्ठा[illegible] [illegible] आहर' इति । तथा कृते [illegible] [illegible] समभ्युक्ष्य प्रदत्त[illegible] [illegible] [illegible] काकिणीभि[illegible] 'एभिः केवलैः काकि[illegible] [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible]

[illegible] कन्यां विविधे ।

तारकः शैशवान् किमिदमिति समुपजातदिदृक्षस्तामेव दिशं च
प्राहिणवम्। अभिमुखमापतच्च तस्माद् वनान्तराद् अन्यत्काr
काननमनेकसहस्रसंख्यं शबरसैन्यमद्राक्षम्। मध्ये च तस्यातिद
शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानमतिकर्कशत्वादायसमिव निर्मि
शबरसेनापतिमपश्यम्।

स किल शबरसेनापतिरटवीभ्रमणसमुद्भवं श्रममपनिनी
रागत्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरि
परिजनोपनीतपल्लवासने समुपाविशत्। अन्यतमस्तु शबरयु
ससम्भ्रममवतीर्य सन्निहितात् सरसो वैदूर्यद्रवानुकारि द्रुतमि
मुक्ताफलनिकरमत्यच्छतया स्पर्शानुमेयं हिमजडमरविन्दकोश
रजःकषायमम्भः कमलिनीपत्रपुटे प्रत्यग्रोद्धृताश्च धौतप
निर्मलमृणालिकाः समुपाहरत्। आपीतसलिलश्च सेनापतिर
मृणालिकाः शशिकला इव सैंहिकेयः क्रमेणादशत्। अपगतश्र
उत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबरसैन्येनानुगम्यमानः शनै
शनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत्।

एकतमस्तु जरच्छबरस्तस्मात् पुलिन्दवृन्दादनासादितहरि
पिशितः पिशिताशन इवातिविकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्ने
तरुतले मुहूर्तमिव व्यलम्बत। अन्तरिते च शबरसेनापतौ
स जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमायूंषि रुधिरबिन्दुपाटलया
दृष्ट्या गणयन्निव शुकुकुलकुलायस्थानानि सुचिरमारुरुक्ष

त्वात्सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि पक्षसम्पुटान्तरगतं नातिप
उपरतं च तमवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखमुज्झन्। अ
तचरणयोरन्तराले प्रवेशितशिरोधरो निभृतमङ्गनिलीनस्तेनैव
पतम्। अवशिष्टपुण्यतया तु पवनवशात्सम्पुञ्जितस्य महतः शु
पत्त्रराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम्। अङ्गानि येन मे नाति

यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवगलित
सवर्णत्वाद्दुरुपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य दूरं
प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालतया कालान्तरभुवः स्ने
स्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः ई
दुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीषत्कृतावष्टम्भो लुठन्निव ततः इ
मृत्युमुखादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानो नातिदूरवर्तिनो
स्य शाल्मलीतरोरन्तरस्थस्य निम्नसुखकरमविरलमपराधे
र मनुजमनिमदन्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम्। अ
स नेन क्रमेण विनिवर्तितवधव्यापारं संहृत्य तान्पक्षिण
सेनापतिरेकदिङ्मुखेनाभिप्रस्थितः शवरसेनाप्यनुगच्छन्
सेना नातिदूरं विरामगच्छत्।

अहं तु शवर्शिबिरात् प्रत्यावृत्तेषु शवरेषु
दूरगानादर्शनशक्तिः तन्वासमाना समारोपिताक्षि
पिपासा परवशमकरोत्। एतया च कालवशाद् ब
अतः म पानार्थं इति विचिन्तयन्नेव

पानबुद्धिः। अद्यापि दूर एव सरस्तीरम्। तथा हि। अ
देवतानूपुररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंसविरुतमेतत्। अस्फु
भूयन्ते सारसरसितानि। अयं च विप्रकर्षात्तीरतरुलिनीनां
विरलः सञ्चरति नलिनीपरागपरिमलः। दिवसस्य चेयमतीव
दशा वर्तते। तथा हि। रविरम्बरतलमध्यवर्ती स्फुरन्त
मनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः। अधिकामुपजनय
तृषाम्। आतपस्पर्शसंतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूमिः। अतिप्र
पिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि। अप्रभुरस्म्यात्मनः
सीदति मे हृदयम्। अन्धकारतामुपयाति चक्षुः। अपि नाम ख
विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमद्योपपादयेत्।'

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि—तस्मात्सरसो नातिदूरवर्तिनि तपो
जाबालिर्नाम महामुनिः प्रतिवसति स्म। तत्तनयश्च हारीतो
नाम मुनिकुमारकः सह समानवयोभिरपरैर्मुनिकुमारकैरनुगम्यमानस्ते
पथा तदेव कमलसरः स्नातुमागमत्। प्रायेण ह्यकार
मित्राण्यतिकरुणार्द्राणि च सतां खलु भवन्ति सतां चेतां
यतः स मां तथावस्थमवलोक्य समुपजातदयः समीपवर्ति
मृषिकुमारकमन्यतममवादीत्—'अयं कथमपि शुकशिशुरसंजा
पक्ष एव तरुशिखरात्परिच्युतः। श्येनमुखपरिभ्रष्टे
वानेन भवितव्यम्। तथा हि। अतिदीर्घतया प्रपातस्य
स्वल्पावशेषजीवितोऽयं मुहुर्मुहुर्मुखेन श्वसिति, मुहु

शिशुभिः सहोपजातपरिचयः प्रस्नुतक्षीरधारमापिबति कुरङ्गशाव
सिंहीस्तनम्। एष मृणालकलापाशङ्किभिः शशिकरधवलं सट
भारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकलभैराकृष्यमाणं मृग
पतिः। इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिकुमारके
स्नातेभ्यः फलानि। एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण
स्थलीभाञ्जि मदजलपाननिश्चलानि मधुकरकुलानि जातदय
कर्णतालैः करिणः। किं बहुना। तापसाग्निहोत्रधूमलेखाभि
त्सर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभा अचेतनास्त
वोऽपि सनियमा इवात्र लक्ष्यन्ते। किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः।'

एवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यैवाशोकतरोरधश्छायायामेकदे
स्थापयित्वा हारीतः पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमी
वर्तिनि कुशासने समुपाविशत्। आलोक्य तु मां सर्वे ए
मुनयः कुतोऽयमासादितः शुकशिशुरिति तमासीनमपृच्छन्। अथ
इतरसम्बद्धमालापमाकर्ण्य किञ्चिदुपजातकुतूहलो भगवाञ्जाबालि
रीषत्परावर्तितकन्धरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशान्त
दृष्ट्या दृष्ट्वा सुचिरमुपजातप्रत्यभिज्ञान इव पुनः पुनर्निरीक्ष्
'स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते' इत्यवोचत्। सर्वं स
तापसपरिषत् तच्छ्रुत्वा कौतूहलिन्युपजातवती तं भगवन्तम्—
'आवेदय प्रसीद भगवन्, कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते।
क्वायमासीज्जन्मान्तरे। विहगजातौ वा कथमस्य सम्भवः'।

इत्येवमुपाख्यायमानमनु तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्
वदत्—'अतिमहदिदमाश्चर्यमाख्यानमस्य। अल्पशेषमहः। प्रत्य
सीदति च नः स्नानसमय.। भवतामप्यतिक्रामति देवार्चनविधि
वेला। उत्तिष्ठन्तु भवन्तः। सर्व एव तावदाचरन्तु यथोचि
दिवसव्यापारम्। अपराह्णसमये भवतां पुनः कृतमूलफलाशना
विस्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयिष्यामि योऽयम
यश्चानेन कृतमस्मिञ्जन्मनि, इह लोके च यथास्य सम्भूतिः
इदं च तावदपगतक्लमः क्रियतामाहारेण। नियतमयमप्यात्मन
जन्मान्तरोदन्तं स्वप्नोपलब्धमिव मयि कथयति सर्वमशेषत
स्मरिष्यति।' इत्यभिदधदेवोत्थाय सह मुनिभिः स्नानादिसमुचि
दिवसव्यापारमकरोत्।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः। स्नानोत्थितेन मुनि
जनेनार्घविधिमुपपादयता य. क्षितितले दत्तस्तमम्बरतलगतः साक्ष
दिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहत्। विहाय परिणतमधुमुच
कमलिनीवनानि शकुनय इव दिनसावसाने तपोवनतरुशिखरे
पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत। आलम्बकालपरर्ध
मुनिभिरालम्बितलोहितवल्कला इवाश्रमतरवः क्षणमशोभन्त
अचिरात्त्व सिद्धकन्यकाविक्षिप्तसन्ध्यार्चनकुसुमशबलमिव तारकि
वियदराजत।

शनैः शनैश्च दूरोदिते भगवति हिमवतिस्तुति सुधाधूलिपटलेने

धवलीकृते चन्द्रातपेन जगत्त्रये यामावशिष्टायां विभावर्यां हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैः सह मुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रासनोपविष्टं नातिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण मन्दमन्दमुपवीज्यमानं पितरमवोचत्—'तात, सकलेयमस्मच्चरित-श्रवणकुतूहलाकलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिषदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते। व्यपनीतश्रमश्च कृतोऽयं पतत्रिपोतः।' इत्येवमुक्तश्च स महामुनिरवहितः स्थितं मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्रान्दृष्ट्वा परान्मुनीन् बुद्ध्वा शनैः शनैरब्रवीत्—श्रूयतां यदि कुतूहलम्।

—:०:—

२६. शुकनासोपदेशः।

तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति। केवलं निसर्गत एवाभानुभेद्यम् अरत्नालोकोच्छेद्यम् अप्रदीपप्रभापनेयम् अतिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः। अशिशिरोपचारहार्योऽत्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा। अक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति। इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे।

भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम्। अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुख-

देशगुणाः। गुरुवचनममलमपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य। इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणम् आननशोभासमुदयमधिकतरमुपजनयति। हरति च सकलम् अतिमलिनमप्यन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः। प्रशमहेतुर्वयःपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन् गुणरूपेण तदेव परिणमयति। अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य। कुसुमशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जलमिव गलत्युपदेशः। अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य। चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः? किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा।

गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम्, अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्, असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम्। अतीतज्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः। विशेषेण तु राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उद्दामदर्पश्वयथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्। अहंकारदाहज्वरमूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः। अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि। राज्यविषविकारतन्द्रीप्रदा राजलक्ष्मीः।

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। इयं हि सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यम् इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद् विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता। न ह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। दृढगुणपाशसन्दानितापि नश्यति। न परिचयं रक्षति। नाभिजनमीक्षते। न रूपमालोकयते। न कुलक्रममनुवर्तते। न शीलं पश्यति। न वैदग्ध्यं गणयति। न श्रुतमाकर्णयति। न धर्ममनुरुध्यते। न त्यागमाद्रियते। न विशेषज्ञतां विचारयति।

एवंविधयापि चानया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवीभवन्ति राजानः। सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति। मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः, न मानयन्ति मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून्। अनर्थकायासान्तरितविषयोपभोगसुखम् इत्युपहसन्ति विद्वज्जनम्। जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम्। आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय। कुप्यन्ति हितवादिने। सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्धयन्ति, तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते, तस्मै

[illegible]

[illegible]

---

२७. समदुःखता ।

[illegible] —'भगवति, सा तव [illegible] इति । अथ [illegible]—

'महाभाग, यत्तन्मया कथितममृतसम्भवमप्सरसां कुलं तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा कन्यकाऽभूत्। तस्याश्च सकलगन्धर्वकुलमुकुटकुड्मलपीठविनिहितचरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत्। अपरिमितगुणगणाकृष्टहृदयश्चानन्यवनितादुर्लभेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत्। अन्योन्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोः कालेनाश्चर्यभूतमेकजीवितमिव पितुरप्य सर्वस्वमेव गन्धर्वकुलस्य जीवलोकस्य वा दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना। सा च मे जन्मनः प्रभृत्येकशयनासनाशना परं प्रेमस्थानमखिलविश्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम्। एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु कृताः परिचयाः। शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरतिनिरन्तरनिर्भरमतिनीतो बालभावः। सा चामुना मदीयेन वृत्तान्तेन समुत्पन्नशोका निश्चयमकार्षीत्—'नाहं कथञ्चिदपि सशोकां महाश्वेतामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि' इति। सखीजनस्य पुरः सशपथमभिहितवती च—'यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बलात्तातः कस्मैचिद् दातुमिच्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुपरंस्यामि' इति। सर्वं च गन्धर्वदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलितं कर्णपरम्परया परिजनमुखात् गन्धर्वपतिश्चित्ररथश्चाशृणोत्।

स्पृहति [illegible] अनुपमगुणनिधानेऽस्मिन् [illegible] यदा [illegible] [illegible]रावस्थम् [illegible] पूर्णमनसम्। [illegible]यथा [illegible] [illegible] च न [illegible] [illegible] [illegible]मनुमहाभाग- [illegible] 'इदमत्र [illegible]' इति यथा तथा महाश्वेता- [illegible] [illegible] [illegible] 'न [illegible] महाश्वेते, [illegible] इदानीं [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। तदा यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'अपि [illegible], [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible]। [illegible] [illegible] इत्यभिधाय [illegible] च [illegible] [illegible] महाभाग' [illegible] [illegible]।

अथ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महाश्वेतायां निर्वर्ति- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] केयूरकेनाप्यनुगम्यमाना [illegible] [illegible] [illegible] 'चैडवम्' इत्युपजात- [illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible] [illegible] महाश्वेतायाः समीपमुप- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। अनन्तरं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

नोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नाति समीपवर्ति शिलातलं भेजे। परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता प्रप तरलिकाम्—'किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी, करिष्यति वा तत्मद्वचनम्' इति। अथ सा तरलिका विनय नतमौलिरीषदालम्बितकर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत्— 'भर्तृदारिके, दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्व कुशलिनी, विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः सन्देशम्। आक च यया सन्ततमुक्तास्थूलाश्रुबिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसन्दिष्टं तत्त तयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति' इत्युक्त्वा विरराम।

विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—'भर्तृदारिके महाश्वे देवी कादम्बरी दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—'यदियमा मामवदत्तरलिका तत् कथय किमयं गुरुजनवचनानुरोधः, किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम्, किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः, किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः, किं भक्तजनपरित्यागोपायः, किं व प्रकोपः। जानास्येव मे सहजप्रेमनिस्यन्दनिर्भरं हृदयम्। एवमपि निष्ठुरं सन्दिशन्ती कथमपि न लज्जिता। तथा मधुरभाषि केनासि शिक्षिता यदनुमप्रियम्। स्वस्थोऽपि बालक इव सहज कर्णायम्यमानविरसे कर्मणीदृशे मनिमुपसर्पयेत्, किमुत दुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः। गुरुदुःखप्रेरिते हि मनसि

ी गुरवो, देव [illegible], [illegible] सखीजन, यानि वा
[illegible]। [illegible] कुमारी चिवसयो कथमदिराक्षां
मदं [illegible] कार्यं सदार्थं कुर्यात्। दिवस-
[illegible] मां [illegible] मदवासदरिथयावचनानुवदति
[illegible] परिसद्भि। किन्तु नार्थं। अपि च
[illegible] परिहृतसन्तु[illegible] दिवानिशं निवसति
[illegible], [illegible] हृदयमदं परिदीव्यति। यत्र च
[illegible] [illegible] चित्रसयो महदनुग्रहमनुभवति
[illegible] [illegible] पाणि ग्रहदिष्यामि।
[illegible] मम गुरं भविष्यति। [illegible] धारिमन् पन्तुनि यथा
[illegible] समवधीरितो
[illegible] गुरुवचनमतिक्रामितम्, न गणितो लोकापवादः,
[illegible] सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, सा कथम् अयमिव
[illegible] प्रवर्तते। दक्षमत्रातिशयविभवः, प्रयासोऽयम्, इदं च
[illegible]। अनुगृह्णातु माम्। वनमितो गच्छति मे जीवितेन
[illegible]। इति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि।' इत्यभिधाय
[illegible]णीमभवत्।

महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य 'गच्छ स्वयमेवाह-
[illegible]गत्य यथार्हमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत्।
[illegible] च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र, रमणीयो हेमकूटः।

चित्रा च निरवद्यराजधानी। बहुकुतूहलः किम्पुरुषाधिपेशलो गन्धर्वलोकः। भगवद्दर्शना महानुभावा च कादम्बरी। यदि नातिनिष्ठुरमिव गमनं कलयसि, नाश्चर्यादि वा प्रयोजनम्, अदृष्टपूर्वनिरवग्रहकुतूहलि वा चेतः, मद्वचनकृपणो वा भवसि, सुलभापि यावदर्शनम्, अदर्शितप्रणयम्, इममत्याज्यानयोग्ये वा जनं मन्यसे, सकल वा परिचयलेशः, अनुमान्यो वायं जनः, ततो नार्हसि निष्फलीकर्तुमभ्यर्थनामिमाम्। इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटं रमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मत्प्रियसखीं कादम्बरीं अपनीय तस्याः कुसुमविमनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्भीभूते प्रत्यागमिष्यसि। मम हि निष्कारणबान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा, श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सह्यतामिव गतः शोकः। दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः। परसुखोपकारपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः।' इत्युक्तवती च चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—'भगवति, दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः। कर्मणि यथेष्टमशङ्कितया नियुज्यताम्।' इत्यभिधाय तया सहैवोदचलत्।

—:०:—

२८. पितृ-स्नेहः ।

[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] सुखमाहं [illegible] । [illegible] यथा । किन्तु
[illegible] यशो [illegible] । [illegible] नो [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।

—:o:—

२९. सारस्वतावतरणम् ।

एवमनुश्रूयते—पुरा किल भगवान् स्वलोकमधितिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पद्मविष्टरे समुपविष्टः सुनासीरप्रमुखैर्गीर्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्वन्नन्याश्च निरवद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदासाञ्चक्रे । तथासीनं च तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनुदक्षचाक्षुषप्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च सप्तर्षिपुरःसरा महर्षयः सिषेविरे । केचिदृचः स्तुतिचतुराः समुदचारयन् । केचिदपचितिभाञ्जि यजूंषि [illegible]पठन् । केचित्[illegible]सामानि जगुः । अपरे [illegible]

'मानयामि मुनेर्वचनम्' इत्युक्त्वोत्थाय कृतमहीतलावतरणस्त परित्यज्य वियोगविह्वलं स्वपरिजनं ज्ञातिवर्गमवगत्यन्तर त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं कथमप्यनुनयनिवर्तितानुयायिवर्ग मवलोकितः सावित्रीद्वितीया निर्जगाम।

—:o:—

४०. राज-भृत्याः।

धन्यो, प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सद्भृत्याः। प्रायेण स मागरा इव समयायेष्वनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्वन्ति पार्थिवसुर क्रीडारसेन नर्तयन्तो मयूरतां नयन्ति याचिताः। दर्पणमिव प्रतिरूपाणां वहन्ति संक्रामयन्ति पञ्जरिकाः। स्वप्ना इव मिथ्या दर्शनैरमृतबुद्धिं जनयन्ति विप्रलम्भकाः गीतनृत्यहसितैरुपवर्ण मा रहस्यनुवर्तिना विदूषा इव कानिकाः। भानवा इव दुःखाय न शक्यन्ते मर्दानुपकुर्वाणाः। मातंगा मीनमिव स्फुरन्तमेकविन गृह्णन्ति जातिकाः। यमपट्टिका इवाम्बरे चित्रमालिख्य दुर्गाप मन्त इव निःशङ्कन्यनिमार्गगाः।

—:o:—

४१. शरद्वर्णनम् ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशां च ।
निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-
च्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशै-
र्ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति ।
सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजु-
स्ताम्रोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥ २ ॥

बिम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनुः
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः
पत्रान्तपर्यागलदच्छबिन्दुः ।
उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः
कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः
पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।

परस्परं विस्मयवन्ति लक्ष्मीम्
आलोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥
वृत्तावधानं मधुलेहिगीतौ
प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।
आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादां-
ल्लक्ष्ये समाधिं न दधे मृगारिः ॥ ६ ॥
गर्जन् हरिः साम्भसि शैलकुञ्जे
प्रतिध्वनीनात्मकृतान्निशम्य ।
क्रमं ववन्ध क्रमितुं सकोपः
प्रतर्कयन्नन्यमृगेन्द्रनादान् ॥ ७ ॥
बिम्बांशुरश्मिच्छुरितान्यदूरात्
प्राच्यां प्रभाते सलिलान्यपश्यन् ।
गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि
तेजांसि भानोर्भुवि सम्भृतानि ॥ ८ ॥
दिग्व्यापिनीर्लोचनलोभनीया
मृजान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ।
ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्ती-
स्तुतोष पश्यन् वितृणान्तरालाः ॥ ९ ॥
वियोगदुःखानुभवानभिज्ञैः
काले नृपांशं विहितं ददद्भिः ।

आहार्यशोभारहितैरमायै-
रैशिष्ट पुंभिः प्रथितान् स गोपान् ॥१०॥

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं
चारूण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।
ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्
गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥११॥

विविक्तमुग्धैः स्तुवमानमार्गान्
कुतूहलं प्रस्नु ततान तस्य ।
मेघा यथोपात्तवनोपशोभं
कदम्बकं चावभजं मृगाणाम् ॥१२॥

सिताविन्दप्रचयेषु लीनाः
संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।
कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः ॥१३॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥१४॥

४२. हिमालयः ।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य
हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ २ ॥

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्
अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ३ ॥

आमेखलं सञ्चरतां घनानां
छायामधः सानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ४ ॥

...मत्ताम् ।

...स्रुतिधौतरक्तं
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
...दन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तै-
र्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ५ ॥

...क्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ६ ॥

यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ७ ॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं
विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ८ ॥

वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-
मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ ९ ॥

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः॥१०॥

भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातै-
रासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः॥११॥

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषा-
ण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः॥१२॥

— :o: —

४३. राजदम्पत्योर्गुरुदर्शनयात्रा।

अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया।
तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्॥ १॥
स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमाश्रितौ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव॥ २॥

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३ ॥
सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ४ ॥
मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधाभिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ५ ॥
परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ६ ॥
श्रेणीबन्धाद् वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम्।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ७ ॥
पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ८ ॥
सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम्।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ९ ॥
ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम्।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ १० ॥
हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान्।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ११ ॥
काप्यभिख्या तयोरासीद् व्रजतोः शुद्धवेषयोः।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ १२ ॥

तत्तद् भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ १३ ॥
स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ १४ ॥
वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ १५ ॥
आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ १६ ॥
सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ १७ ॥
आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ १८ ॥
अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ १९ ॥
अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान् विश्रामयेति सः ।
तामवारोहयत् पत्नीं रथादवरुरोह च ॥ २० ॥

—:o:—

४६. कुमारजन्म

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ २ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते
कुमारजन्मामृतसम्मिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः
शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ ३ ॥

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्
गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ ४ ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः
प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।

न केवलं सद्मनि मागधीपतेः
पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ ५॥
न संयतस्तस्य बभूव रक्षितु-
र्विसर्जयेद् यं सुतजन्महर्षितः।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं
तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ ६॥
श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवि-
च्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥ ७॥
पितुः प्रयत्नात्स समग्रसम्पदः
शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधिते-
रनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ ८॥
उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ ९॥
रथाङ्गनाम्नोरिव भाववन्धनं
बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम्

[illegible] श्रुतेन [illegible]
[illegible] ॥ १० ॥
उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ ११ ॥
अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ १२ ॥

—:०:—

४५. प्रबोधमङ्गलम् ।

रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्र-
स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ १ ॥
निद्रावशेन भवताप्यनवेक्ष्यमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव

लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ २

तद् वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त-
श्चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ३ ॥

वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ४ ॥

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ५ ॥

यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानु-
रह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ६

शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।

[illegible]

[illegible] ॥ ७ ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥ ८ ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥ ९ ॥

—:o:—

४६. इन्दुमती-स्वयंवरः ।

अथ [illegible]

[illegible] नरेन्द्रलोके ।

[illegible] परितो [illegible]-

[illegible] मङ्गलार्थे ॥ १ ॥

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानम्

अध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥ २ ॥
ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा
पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ ३ ॥
असौ शरण्यः शरणोन्मुखानाम्
अगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः
परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥ ४ ॥
कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ ५ ॥
अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं
पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।
प्रासादवातायनसंश्रितानां
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ ६ ॥
एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्
विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला ।

स्तनप्रणामेव दधेव मन्दो
मन्यामृतं नवरागमात्रा ॥ ७ ॥

तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता
राजान्तरं राजसुतां निनाय ।
समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा
पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ ८ ॥

जगाद चैनामयमङ्गनाथ
सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।
विनीतनागः किल सूत्रकारै-
रैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्
मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-
मुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ १० ॥

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थ-
मस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ ११ ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षु-
र्याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।

नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्
द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥१२॥
ततः परं दुःप्रसहं द्विषद्भि-
र्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ।
निदर्शयामास विशेषदृश्यम्
इन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥१३॥
अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु-
र्यस्य प्रयाणेषु हयोत्थितानि।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां
प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥१४॥
असौ महाकालनिकेतनस्य
वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः।
तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभि-
र्ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥१५॥
अनेन यूना सह पार्थिवेन
रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु
विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥१६॥
तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे
प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के।

बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या

कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ १७ ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभाम्

अनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातु-

र्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ १८ ॥

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहु-

रष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो

बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ १९ ॥

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः

प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं

स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ २० ॥

अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहो-

र्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां

रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ २१ ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि

न स क्षितीशो रुचये बभूव ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पै-
रपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥२७॥

प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया
विदर्भराजावरजा तयैवम् ।
तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा
नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥२८॥

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे
विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥२९॥

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां
वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः
केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥३०॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं
व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥३१॥

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिम्
इन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः
शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ २२ ॥
अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या
हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं
बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ २३ ॥
असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः
पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।
यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन
यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ २४ ॥
ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां
बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।
रिपुश्रियां साञ्जनबाष्पसेके
बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥ २५ ॥
यमात्मनः सद्मनि संनिकृष्टो
मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।
प्रासादवातायनदृश्यवीचिः
प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ २६ ॥
अनेन सार्धं विहराम्बुराशे-
स्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥१७॥
ततः सुनन्दावचनावसाने
लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं
प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥१८॥
सा चूर्णगौरं रघुनन्दनाय
धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः ।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं
कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥१९॥

---

४७. शापनिवृत्तिः ।

स कदाचिदवेक्षितप्रजः
सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
नगरोपवने शचीसखो
मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ १ ॥
अथ रोधसि दक्षिणोदधेः
श्रितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् ।

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा
सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥३२॥

इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां
ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोऽभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः
श्लाघ्यं दधत्युत्तर कोसलेन्द्राः ॥३३॥

जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः
कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे
शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥३४॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति
महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो
मृत्पात्रशेषामकरोद् विभूतिम् ॥३५॥

असौ कुमारस्तमजोऽनुजात-
स्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा
धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति ॥३६॥

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।

तमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥३७॥

ततः सुनन्दावचनावसाने
लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं
प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥३८॥

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य
धात्रीकराभ्यां करभोपमोरूः ।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं
कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥३९॥

४७. शापनिवृत्तिः ।

स कदाचिदवेक्षितप्रजः
सह देव्या विजहार सुप्रजाः ।
नगरोपवने शचीसखो
मरुतां पालयितेव नन्दने ॥ १ ॥

उपवीणयितुं ययौ रवे
रुदयावृत्तिपथेन नारदः ॥ २ ॥
कुसुमैर्ग्रथितामपार्थिवैः
स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।
अहरत् किल तस्य वेगवान्
अधिवाससृहयेव मारुतः ॥ ३ ॥
भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः
परिकीर्णा परिवादिनी मुनेः ।
ददृशे पवनावलेपजं
सृजती बाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ ४ ॥
अभिभूय विभूतिमार्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।
नृपतेरमरस्रगाप सा
दयितोरःस्थलनिर्भरस्थितिम् ॥ ५ ॥
क्षणमात्रसखीं सुजातयोः
स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ६ ॥
प्रमदामनु संस्थितः शुचा
नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।

न चकार शरीरमग्निसात्
सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७ ॥

अथ तं सवनाय दीक्षितः
प्रणिधानाद् गुरुराश्रमस्थितः ।
अभिषङ्गजडं विजज्ञिवान्
इति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ८ ॥

असमाप्तविधिर्यतो मुनि-
स्तव विद्वानपि तापकारणम् ।
न भवन्तमुपस्थितः स्वयं
प्रकृतौ स्थापयितुं पथश्च्युतम् ॥ ९ ॥

मयि तस्य सुवृत्त वर्तते
लघुसन्देशपदा सरस्वती ।
शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां
हृदि चैनामुपधातुमर्हसि ॥ १० ॥

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः
समतीतं च भवच्च भावि च ।
स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा
त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ११ ॥

चरतः किल दुश्चरं तप-

प्रजिघाय समाधिभेदिनीं
हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ १२ ॥
स तपःप्रतिबन्धमन्युना
प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्।
अशपद् भव मानुषीति तां
शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ १३ ॥
भगवन् परवानयं जनः
प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं
कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ १४ ॥
क्रथकैशिकवंशसम्भवा
तव भूत्वा महिषी चिराय सा।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं
विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ १५ ॥
तदलं तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया
वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ १६ ॥

—:०:—

प्रणिधाय समाधिभेदिनीं
हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् ॥ १२ ॥
स तपःप्रतिबन्धमन्युना
प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम्।
अशपद् भव मानुषीति तां
शमवेलाप्रलयोर्मिणा भुवि ॥ १३ ॥
भगवन् परवानयं जनः
प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे।
इति चोपनतां क्षितिस्पृशं
कृतवाना सुरपुष्पदर्शनात् ॥ १४ ॥
क्रथकैशिकवंशसम्भवा
तव भूत्वा महिषी चिराय सा।
उपलब्धवती दिवश्च्युतं
विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ १५ ॥
तदलं तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया
वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ १६ ॥

—:०:—

४८. रामायणगानम् ।

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगतुर्गुरुनोदितौ ॥ १ ॥
वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किन्नरस्वनौ ।
किं तद् येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ २ ॥
रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।
ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ३ ॥
तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।
हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वातेव वनस्थली ॥ ४ ॥
वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।
जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ५ ॥
उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिस्मिये ।
नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६ ॥
गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।
इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ७ ॥
अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।
ऊरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ८ ॥
स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।
कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः सम्परिग्रहम् ॥ ९ ॥

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि।
दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्दधुः प्रजाः॥ १० ॥
ताः स्वचारित्र्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली।
ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया॥ ११ ॥
इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः।
शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव॥ १२ ॥
अन्येद्युरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः।
कविमाह्वाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये॥ १३ ॥
स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामथ सीतया।
ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः॥ १४ ॥
काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा।
अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा॥ १५ ॥
जनास्तदालोकपथात् प्रतिसंहृतचक्षुषः।
तस्थुस्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः॥ १६ ॥
तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः।
कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात्॥ १७ ॥
अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः।
आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम्॥ १८ ॥
वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे।
तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि

[illegible] ।
[illegible] ॥ २० ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २१ ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥ २२ ॥

---

४१. अनायकराजधानी ।

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे
　　शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।
कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषाम्
　　अदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ १ ॥
सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धेः
　　स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं
　　तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ २ ॥
अथानपोढार्गलमप्यगारं
　　छायामिवादर्शतलं प्रविष्टाम् ।

सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः
प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ३ ॥
लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे
योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां
मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ४ ॥
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा
किं वा मदभ्यागमकारणं ते।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां
मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ५ ॥
तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या
या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन।
तस्याः पुरः सम्प्रति वीतनाथां
जानीहि राजन्नधिदेवतां माम् ॥ ६ ॥
वस्वौकसारामभिभूय पूर्वं
सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ ७ ॥
विशीर्णतल्पाट्टशतो निवेशः
पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे।

विश्रम्भसम्पन्निभमपूर्वं
हितान्यनुपानि वलिमर्मेषम् ॥ ८ ॥

निशासु भास्वत्कलनूपुराणां
यः संचरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिषाभिः
स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ ९ ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रै-
र्मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १० ॥

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गा-
न्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
प्राप्ता दवोल्काहतशेषबर्हाः
क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ ११ ॥

सोपानमार्गेषु च येषु रामा
निक्षिप्तवत्यश्चरणान् सरागान् ।
सद्योहतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं
व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥ १२ ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः
करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।

नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः
संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १३ ॥
स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानाम्
उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गा-
न्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १४ ॥
कालान्तरश्याममुधेषु नक्तम्
इतस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।
त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि
हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १५ ॥
आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां
पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः
क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १६ ॥
रात्रावनाविष्कृतदीपभासः
कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालै-
र्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ १७ ॥
बलिक्रियावर्जितसैकतानि
स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।

इत्यन्यथाऽसंस्कृतानि दृष्ट्वा
दृश्यानि दूये मम भूजलानि ॥ १८ ॥
तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य
मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां
यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ १९ ॥
तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा
शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २० ॥

---

२०. भगवन्महिमा ।

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने ॥ १ ॥
रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।
देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ २ ॥
हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम् ।
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥ ३ ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः ।
सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ ४ ॥
चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्था चतुर्युगा ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ ५ ॥
अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।
ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ ६ ॥
बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥ ७ ॥
त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।
गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः संनिवृत्तये ॥ ८ ॥
प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्यो मह्यादिर्महिमा तव ।
आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ ९ ॥
केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः ।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ १० ॥
उदधेरिव रत्नानि तेजांसीव विवस्वतः ।
स्तुतिभ्यो व्यतिरिच्यन्ते दूराणि चरितानि ते ॥ ११ ॥
महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संह्रियते वचः ।
श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ १२ ॥

NOTES.

१. नीतिशतकम्।

गुणवतामपि—Turned into a cord. हेतु—(Here) a mode of process. अजाड्यम्—Absence of dullness (also, of heaviness or impurity as applying to जल). विपश्चित्—Learned. पङ्कच्छिद्—Clearing of mud. The fruit is popularly called कतक. कल्क—(Here) a paste. आविल—Muddy.

P 8. कलित—Laded. मराली—A goose. भ्रमराली—A line of bees. निस्तेजस् (—जाः)—Lacking fire or spirit. अवज्ञास्पदम्—An object of scorn. मद……लिप्त—Ruttish (lit. whose broad temples are soiled with rut). उच्चलत्—Spurted. प्रभञ्जन—A storm. नमन—Bending (also, bowing). समुन्नत—Tall (also, proud). कन्दुक—A ball. सुवृत्त—Good-natured (also, well round as applying to the कन्दुक). भूतदया—Kindness to beings (as opposed to what is ordinarily understood by धर्म). आरोग्य—Good health (for that is the root of all happiness). सद्भाव—Good feeling (and not what ordinarily passes for स्नेह). विवेक—Discrimination (for that is the test of all learning).

२. हंसमयूरीयोपाख्यानम् ।

नामधेय—A name (or the same as नामन्, the affix having no meaning of its own). अकर्णधारा—Without a कर्णधार or pilot (कर्ण here meaning a helm or rudder). विनश्येत—Will come to ruin. पर्यङ्क—A sofa (represented here by a lotus). सुखासीन—Seated at ease. The affix in आसीन is शानच्. दृग्धारख्य—Probably a name. अवनेः—Refers both to countries and kings.

P 4. स्वर्गपति—That is, Indra. प्रस्रेशाय—Seil. अवति or some such word as कल्पते, सम्पद्यते etc. एकान्ततः—Absolutely. कूपमण्डूक—A frog in a well, i. e., one with no experience of the world. फलच्छाया—फल and छाया in the case of the master would mean 'money' and 'shelter'.

P 5. महान्—Qualifies both गुणविस्तरः and गजेन्द्र. निर्गुणे—Unqualified. Refers to the master. गुणविस्तरः—An aggregate of merits (i. e. of the servant). आधाराधेयभावेन—By virtue of the relation between the आधार (container or supporter) and the आधेय (contained or supported). Applies equally to the उपमान and the उपमेय. गजेन्द्र—Of course an image. प्रभुराजहंसः—Disjoin प्रभुः राजहंसः. Similarly, पुत्रा राजन् disjoin as पुत्रः राजन्. देवपादान्—पाद here implies respect intensified by the plural number. सर्वशास्त्रपारंगम—Versed in (lit., gone to the other end of) all lores or sciences. शास्त्रार्थ 'the theme of a science' is conceived here as an ocean. यदि .... अस्तु—For words cost nothing. दौत्य—An embassy.

(·)

P. 6. [illegible] [illegible]
[illegible]— [illegible]
[illegible] [illegible]—Th[illegible]
[illegible] than quarrelsome [illegible]
quarrel. [illegible]— [illegible]
[illegible] (बन्धुक = the [illegible]) [illegible]—A [illegible]
[illegible]—[illegible] [illegible]
[illegible]—[illegible]

P. 7. [illegible]—A [illegible] [illegible]—A temple [illegible]
[illegible]—With the [illegible] of learning [illegible]
[illegible]—[illegible] ([illegible] = a mark).
[illegible]—As [illegible] companions [illegible] [illegible]—That is,
[illegible] or streets [illegible]—[illegible] to [illegible] (or three
[illegible]) [illegible]—[illegible] circulation [illegible]—(an
[illegible]) Second including himself. That means only
[illegible] persons himself and the other one. [illegible]
[illegible]—A porter. It also means a [illegible], in which
[illegible] the form would be [illegible]. The lengthening of [illegible]
[illegible] is optional.

P. 8. [illegible]—[illegible] quarters. [illegible]—Against
[illegible] wind. [illegible]—The current of a river. [illegible]([illegible])—
[illegible]ing no practical knowledge.

P. 9. [illegible]—([illegible]) Throttles. [illegible]—
[illegible] (P. 7)

P. 10. [illegible]—Came to themselves. [illegible]—
[illegible] in miniature (lit. a portion of heaven). [illegible]—

(Here) a courtier or councillor. व्यसनितया—Simply because one is fond of it. खड्ग······द्रुम्—An embrace of (the enemy's) खड्गधारा (and not स्त्री). मौहूर्तिक—An astrologer. समा···टक—With the army encamped. दुर्गशोधन—Inspection of the fort.

P. 11. अविनय—Impertinence. साह···तिना—Following the spirit of boldness alone Corresponds to शौर्य.उपा···त्मना—Whose mind is worried with contrivance of measures. Corresponds to नय. वाच्यम्—An impersonal use. नये च शौर्ये च—That is, in the two combined Cf. Raghu XVII 47 'कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम्। अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥'

P 12 तिरयति—Obscures. मा भैषीः—The लुङ् with मा is reduced to the sense of the लोट्. अदीर्घसूत्रता—Promptness. अवश्यम्भाव—Certainty. उपष्टम्भ—Support.

P. 13. पुरस्क्रियन्ताम्—Be honoured (lit., be placed in the front). आनृण्य—Discharge of debt. सिंहायते—(A नामधातु) Acts like a lion.

P 14. एवमेवम्—Here he describes how a secret emissary—the crow—has already been appointed, and how he has been instructed to set fire to the enmy's fort. अनु···स्वरे—(An absolute construction) Even before the sun rose. सारसद्वितीयः—Accompanied by the crane. ममानुरोधात्—May mean either 'at my repuest' or 'for my sake'. The first will relate to the prohibition of the action, the second to the action prohibited. दुर्गाधिकारी—An officer in charge of the fort. मम्मो····· शत्रुः—That is, they must first kill me

gold which is burnt when refined). ताराच्छाये—(A बहुव्रीहि) Bearing reflections of stars. कुहकचकितः—afrighted by deceptions.

P. 20. पायस—A preparation of milk (पयस्) with rice and sugar. युष्मदायत्तम्—At your disposal. सम्भावितः—Honoured. समीहित—Desire.

३. कवि-प्रतिभा ।

व्यसनिन्—Given to vices. भृङ्ग—A bee. धवलिम्—For यशस् (or everything good and noble) is poetically white. पयःपारावार—The ocean of milk. परमपुरुष—(A paraphrase of पुरुषोत्तम) Visnu. कपर्दिन्—Śiva. करिभौमम्—Periphrastic for ऐरावतम्. कुलिशभृत्—Indra. कलानाथ—The moon. कमलभवन—Brahmā. वैचित्र्यम्—For what was an ornament for the hand, viz., a कङ्कण, was perceived on the eye, and also, what was a decoration for the forehead, viz., a तिलक, was perceived on the hand. The meaning is that Bhoja had widowed the wives of his rivals, who, in consequence, through excessive weeping and repeated strikings on the breast had, respectively, wrinkles (appearing like कङ्कणs) on their eyes and black marks (like तिलकs) on their hands. मध्येमार्गम्—(An अव्ययीभाव, optional for the तत्पुरुष 'मार्गमध्यम्' or 'मार्गमध्ये'). The विभक्ति here is either द्वितीया or सप्तमी according as we connect it with प्रति or ददर्श. प्रत्यागच्छन्तम्—Construe: प्रति आगच्छन्तम् as two separate words. To take

It as one word would give the sense of 'coming back' which would not suit the text.

P. 22. वदान्य—Bountiful. शासनपत्रक—A plate of grant. विभावसुः—The sun. व्याज—A pretext.

P. 23. राजचन्द्र—Take it as a रूपक (not उपमित) here. मिष—A pretext. जानुदघ्न—Knee deep. The affix दघ्न implies 'measure'. भवादृशा—That is, as bountiful as you. निर्वेश—Got into, or conceived. Somewhat unusual in use. तृणकायते—(Aत्मनेपद्) Acts like a piece of straw. The meaning is that he will effectively destroy his enemies, when angry, and lavishly bestow wealth, when pleased. विदुषी—Feminine of विद्वस् (विद् + वसु).

P. 24. अपूर्व—That is, unlike ordinary fire which will consume तृणs. भूभृत् . कटेषु—In the camp of kings, i. e. on the battlefield. Also, 'in the ridges of mountains' as applying to fire. The meaning is: The houses of Bhoja's rivals are deserted, their inmates having either been killed or put to flight. जलद⋯युते—Appears like a speck of cloud. भाषते—The root is भाष् 'to speak'. विरह—Caused either by death or defeat. [illegible]—The moon's rise aggravates the pangs of separation and hence the angry look at him. मध्य⋯ग्र—A scar. That too is black. [illegible]—By विष्णु (when he assumed the मोहिनीमूर्ति). पुरहर—(A paraphrase of त्रिपुरारि) Siva. अर्धाङ्ग—For two halves make a whole.

P. 25 नग etc.—All Siva's belongings. श्मशान = पितृवन.

तल here means 'bottom' and not 'surface' as in भूतल. ईर्ष्ययेव—दृष्टि and दरिद्रता (both feminine) are conceived here as co-wives—not disposed to live together. रोदसी—(Always dual) Heaven and earth. Construe: Your यशस् is the ocean, heaven and earth are the two halves of an oyster (शुक्ति) therein, and the disc of the moon a pearl sprung from that oyester The import is that Bhoja's fame is spread even beyond the regions of heaven and earth. केऽपि—Some, i e laymen. जलनिधेः—From which it had been churned. परे—Others, viz. poets. सारङ्ग—A deer. कतिचित्—Some, viz. पौराणिकाः or mythologers. मृगच्छायम्—Optional for मृगच्छायाम्. परे—Others, viz. astronomers. दलित—Crushed. दरीदृश्यते—(A यङन्त form) Is distinctly seen. तत्·······ग्रसते—The darkness which the moon dispels is conceived here as being swallowed by it. अन्धतमसम्—An irregular कर्मधारय with अन्ध and तमस् ।

P. 26. विद्वात्·······जनः—That is, a wicked man will never find a hold in the estimation of the good.

४. शिष्य परीक्षा ।

पुरुषर्षभ—An उपमितसमास (ऋषभ = a bull). भास—A vulture. अङ्गिरसाम्—The derivative आङ्गिरस (meaning a descendant of अङ्गिरस्) will, before plural terminations, reduce itself to its original (अङ्गिरस्). The same applies also to the derivatives (meaning descendants) of अत्रि, भृगु, कुत्स, वसिष्ठ and गोतम ।

P. 27. पुर—Archaic for पुरोधा. चित्र ···· स्थानम्—धनुस्, when the last member of a बहुव्रीहि, will change itself into धन्वन्. वेद्धुम्—The root = व्यध् 'to pierce.'

P. 28. सव्यसाचिन्—Arjuna, so called because he could use both hands with equal facility. हृष्टतनूरुह—With the hair (on his body) standing on end.

५. पाण्डव सभा।

महाराज—An address to जनमेजय by वैशम्पायन. शातकुम्भ—Gold. किष्कु—A cubit.

P. 29. अभिभावी—Eclipsing. नवमेघ—The new cloud (i. e. of the rainy season) which is peculiarly dark. विष्ठिता—(विशेषेण स्थिता) Standing superb. विपाप्मा—Sanctifying. विक्लमघ्ना—Refreshing. दाशार्ही—Belonging to the दाशार्ह or यादव. सुधर्मा—A court of the gods. नलिनी—A lotus tank. वैदूर्य—A gem of a dark colour. So named after विदूर, a mountain—otherwise called बालवाय—where it is produced, and not the city of the same name where it is refined. Thus महाभाष्य—बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा। न वै तत्रेति चेद्ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत् ॥ सौगन्धिक—A lily. द्विज—A bird. काञ्चनैः—Made of gold. आचित—Covered over. मणिशिलापट्ट—A slab of marble. चितम्—The same as आचितम् above.

P. 30. लीला—(An adj. here) Graceful or amusing. परिचतुर्दश—Full (or exceeding) fourteen. विहितम्—Completed. अभिप्राय—A design in picture. नागसाह्वय—The city bearing the same name with a नाग or हस्तिन्,

i. e., हस्तिनापुर. सवासाः (—सस्)—With garments on.

P. 31. आकार—A sign of emotion. स्थगमानः—(Archaic or the प्रत्यय here is चानश् and not शानच्) Concealing. An exact equivalent of the English 'keeping'. प्रतरिष्यन्निव—As if he were going to cross (water) स्थलम्—Obj. of आरुरोह. पिहितद्वारम्—Closed. The पि here is a contraction optionally allowed, for अपि. So the dictum—वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। स्फाटिकम्—Hence the delusion. प्रविशन्—Thinking that to be open. विघट्टयन्—Opening. विवृतद्वारम्—Open. तद्वृत्तम्—Similar to that (the preceding one). प्रलम्भ—A deception. विशाम्पतिः—A king (विश् = a man). गजसाह्वय—The same as नागसाह्वय, p. 30.

६. शौनकोपदेशः।

शौनक—A ऋषि so called. आत्म……कराः—Self-composing.

P. 32. व्यास……स्याम्—In detail and in brief. अनिष्ट—An evil or what is not liked. इष्टविवर्जन—Loss of what is dear. चतुर्भिः—Namely, those enumerated in the first half of the verse. क्रिया……द्वय—Namely, प्रतिकार and अविचिन्तन given in the same sloka. आधिव्याधि—The first is a mental disease, the second a physical. वैद्याः—Either physicians or the learned. The word 'doctor' would be a happy rendering in either sense. मानसस्य—Scil. दुःखस्य. स्नेह—Attachment. राग—The same as स्नेह above. विराग—(Commonly वियोग) Separation (from worldly objects), as opposed to

ध्यम or union in the same sloka त्यागिन्—A recluse or न्यासिन्. दोषदर्शी—Who detects evil (in the worldly pursuit) यत—Therefore. निर्वैरः—Free from hatred. निरनुरागः—Free from attachment. The meaning of the verse is: One is not a त्यागिन् by mere aloofness from the world, but a real त्यागिन् one who, while living in the world, perceives its evil and is unmoved by hatred and love.

P. 33 लिप्समाना—Sc. मनुष्यम्, or मनुष्यादेः एषणी. Similarly construe भवमुपगतम् काम, तृष्णा, तृष्णा—I.e. lust respectively the primitive desire for an object, the desire for an object for the second time, and insatiety on the repeated presence of an object. दुःखानुबन्धिनी—Leading to a series of ills. आसंगः—Sc. प्रभव. प्राणान्तिक—Fatal. भवतः—Construe the संबंध above. राजतः—From a king. Such would be the shape of taxes and other impositions. दुर्भिक्षात्—such as from a deluge or a shipwreck. अर्थसंपद्—The good attainable by wealth. गुणम्—An adverb. दुर्विज्ञेय—Sc. सम्यक्.

P. 34 अर्थागमः—Wealth gained without exertion (i. e. fortuitous). मृगं......मुक्तम्—So the English proverb, prevention is better than cure (अप्ररक्षंय—a compound, optional for अरक्षणम्). अर्थतः—In respect of wealth.

७. सौभाग्यम्।

सौभ—An aerial city akin to the airship of the modern ... अभियान—Invasion. सौतम—शिशुपाल. So named after ... (his mother). द्वारवती—Otherwise called द्वारका.

उपशल्य—The outskirt of a village. प्रतोली—A high road. भट्ट—Food. अट्टालक—A room on the top of a house. गोपुर—gate. उष्ट्रिका—A vessel of earth or leather. भेरी, पणव, आनक—Kinds of drums. शतघ्नी—A kind of fire-arm.

P. 35. गुल्म—A watch-tower. संक्रम—A river bridge. निचित—Covered over. अमुद्र—Without a मुद्रा or pass. वृष्णि—The वृष्णिस and अन्धक were two branches of the यदु family. भूरिदक्षिणा—People by gallants. आहुक—That उग्रसेन (the king). उपनिविष्ट—Encamped. व्यवस्थाप्य—Having restored to order. दंशित—Equipped. हरि—A horse. व्यात्त—Gaping. The root in व्यात्त is दा. कुलोद्वह—An upholder of the family, i. e., a descendant. खगम—Moving at will. Refers to the सौभ.

P. 36. रणाजिर—A battlefield (अजिर = a courtyard). जवन—Swift. रथप्रणुद्—A destroyer of the enemy's chariot. विनीत—Trained. पृतना—An army. अपयान—A retreat. शूर-दार:—Which is natural for a warrior flying. अप्यहम्—Even if I were to die. सन्नोद्य—Having driven. आज्ञाय—Having learnt or perceived. पतत्रिन्—An arrow (so called from its hilt being feathered).

P. 37. विन्ध्य् रुधि—Disjoin: विन्ध्यु: रुधि. रुधिराशन—An arrow (lit , feeding on blood).

८. द्वैतवनवासः ।

अनुकीर्ण—Crowded. ईर्यमाण—Being recited. ब्रह्मघोष—The sound of वेदs (recited). गद्यानाम्—Such were the

Brahmanas and Upanisads not regulated by metre. सर्वाचाय— Includes also the साङ्गुष्ठ (बहुच and छन्दोग) श्रीयाय— Here the Brahmans who are known for intellect. छन्दो ... सम्— The Kshatriyas united with the Brahmans. पुनः— Here 'the more' and not 'again'. तुष्यताम्— ... इत्याय as the commentator takes it, or we may take it as अव्ययपूर्वा [illegible] while it was evening.

P. 38. सुगत, सांत्वना, बलिता — See note on अङ्गिरसाम् under p. 30. प्रहर्ष— Incited to action. संप्रसारणी—[illegible] is not compound under द्वन्द्वाख्य, though सह is, and hence no समास by the rule 'द्वन्द्वाख्य च' (Pa. VI. 3. 40). परिहृष— Excluding. A peculiar use. बहुसाय—Here 'a driver' or 'one who goads'. विहाय— The same as विहाय 'without'. बहुवच—Peculiar to a बहुच (meaning a ब्राह्मण). बहुवता—That is, exclusively found in the ब्राह्मण. दृष्ट— बहुवता—That is, exclusively found in the ब्राह्मण. द्विष— bought. बहुनियम्—Similar to बहुवता above, i. e., exclusively found in the ब्राह्मण. मेधावी—Intelligent. So, प्रज्ञा, बुद्धि— पोषम्—Should seek inspiration, lit., acquisition of wisdom.

६. कर्मपरीक्षा।

अमित्रघातिन्—A killer of enemies, i. e., a hero. The word अमित्र is masculine, though its antithesis मित्र is neuter. पुरुषार्थ—Exertion. धाता—The creator. विधाता—Providence. दिष्ट—Destiny. हठ—Chance. न स्वतस्—Not through any agency, i. e. of itself (or by its own intrinsic nature).

P. 40. अनीहः—Inactive. अनेनाः (–नस्)—Innocent. कर्षक—The other (more popular) form is कृषक. अकर्म—Inaction. अतोऽन्यथा—Other than that, i. e. quite another thing which must never be resorted to.

१०. गन्धमादनप्रवेशः ।

सतधन्वानः—See note on विततधन्वानम्, p. 27. मार्गण—An arrow गोधा—A leathern fence worn by an archer on the left arm अङ्गुलित्राण—A gauntlet

P. 41 उच्चावच—High and low. Derive: उदक् च अवाक् च 'उच्चावचम्' and then अर्श आदिभ्यः अच्. The words उदच् and अवाच् also mean, respectively, 'north' and 'south'. The secret probably lies in the geographical coincidence peculiar in this respect to India. किन्नरचरितम्—Frequented by किन्नरs—a class of demigods with the face of a horse. चण्डवातम्—(Adj to वर्षम्) Attended by a storm. महीज—A tree. अनन्तरान्—Adjacent. परिमार्गन्तः—Groping निलिल्यिरे—Concealed or sheltered themselves. आदाय सङ्गम्य—The order should be सङ्गम्य आदाय (meeting and then taking.).

P. 42. चञ्चलाभासः—Flickering. The second member is आभास् as distinct from the usual form भास्. अश्मसहिता—Attended by hail-stones. दीर्घवात—A gust. उडुप—A float उपरत—Subsided. अनुचिता—Unaccustomed.

P. 43. दुःखपरीता—Overcome by affliction. तपस्विनी—Pitiable. लेभे चेतः—Recovered consciousness.

१३. भीष्मसन्तर्पणम् ।

व्युष्टायां शर्वर्याम्—(An absolute construction) The night having passed. लाजैः—The word लाज 'fried paddy' is masculine and always used in the plural. सन्नाह—An armour. विप्रमुच्य—Having taken off the प्र is an additional prefix.

P. 48. देवव्रत—Another (the first given) name of भीष्म. यथापूर्वम्—As before, viz. previous to the war यथावयः—According to (i. e in order of seniority in) age. भारती—(Adj. to समितिः) Consisting of भारतs or descendants of भरत (here the पाण्डवs and धार्तराष्ट्रs). प्रह्व—Lowly. प्रयच्छ—The root here is दाण् (different from दा of the same meaning) and not यम् which also would give this same form गाण्डीव—Arjuna's bow so called.

P 49 दिव्यकर्मपराक्रम—Whose deeds and valour were superhuman The कर्म here particularly refers to his sacrifice and self-denial

१४. सुभद्राश्वासनम् ।

सुदुर्मनाः (-नस्)—Very much distressed. वार्ष्णेयी—A princess of the वृष्णि or यादव family. स्नुषा—A daughter-in-law. निष्ठा—The end or goal. कुले जातस्य—High born. सदृशम्—Worthy. दिष्ट्या—Happily.

P. 50. सैन्धव—That is, जयद्रथ (the king of the Sindhus). बालघातकः—The बाल here refers particularly to अभिमन्यु. अवलेप—Arrogance. व्युष्टायाम्—See note on the expression

under p. 47. चारोरू (f.)—Handsome (lit having excellen thighs). अमरावती—The capital of Indra. समन्तपञ्चक—A place near कुरुक्षेत्र. शस्त्रोपजीविन्—A warrior (lit one living by arms). व्यूढोरस्क—Broad-chested. The समासान्त 'क' is obligatory here. स्थपतुर्—See note on the word under p. 30. अनुयात—Followed or imitated. नन्दिनि—Voc. of नन्दिनी (a pleasing one' (usually 'a daughter'). प्रिय सुमहत्—Viz., the death of अपत्य.

१५. गृध्रगोमायुकसंवादः।

बालग्रह—A disease of infants. अलं स्थित्वा—Do not stay. अलम् as a prohibitive particle is used either with ल्यप् (with its substitute क्त्वा) or तृतीया. रौद्र—Fearful. कालधर्म—Death. अधिष्ठान—Home. अभ्यागच्छत—The आत्मनेपद is आर्ष (archaic). ध्वाङ्क्ष—A crow. सवर्ण—Of the same colour with गच्छमानान्. Archaic like अभ्यागच्छत above. निर्घृण—Pitiless. बहुरूप—Attended by many airy forms. मुहूर्त—Viz., the present one. तिष्ठति—That is, after the present juncture is over.

P. 51 अर्थाभियुक्तस्य—Sued in a court of law. अस्त्र.—That is, a hostile force. अधितिष्ठति—Rules or predominates. For the idea in sloka 10, cf. 'उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥' परिदेवतः—Lamenting. अल्पमेधसा—Dull-witted. The second member is मेधा changed into मेधस् in the compound. निवर्तध्य—The परस्मैपद is आर्ष or archaic. भवता···वय—For you too will meet the same end one day. यथाकृत—As merited by past deeds.

P. 53. अय…तत्—The meaning is: When I a beast, could be so moved by affection, how great must be the affection felt by a human being. निर्वेद—Loss of spirits. ततो…व्यय—According as he comes to life or not. सात्ययम्—With an excess. संश्रृणोति—The परस्मैपद is against the वार्तिक, the verb being used intransitively here. गृहान्—The word गृह, when masculine, is always plural, and means either 'a house' or 'a wife.'

P. 54. पिण्ड—Food, either, materially, for the living, or, spiritually, for the dead. For the former sense of. अवरं राजपिण्डो मे निर्वेशः—(Mahabharata). दिष्टान्त—Death (lit., the end of one's appointed time) उपेत—(A verb of motion here) May present himself. The परस्मैपद is archaic. अनुक्रोश—Compassion अश्रु……क्रियः—Because they wept over him. प्रेतपत्तन—A town of the departed निर्बन्ध—Persistency. अश्रद्धेयम्—Incredible (as it is).

P. 55. नेङ्गते—Does not move. विद्यावसान—The end of one's term of life, i. e death. Equivalent to दिष्टान्त, P. 54 एकमनन्तरम्—One exclusively. कौशिक—An owl. शिवाः—jackals. The word is feminine, though meaning both male and female. मृगेन्द्र—A lion (मृग meaning a beast here). प्रतिनर्दन्ति—Roar in response. देवताः—Evil spirits (here).

P. 56. मृष्यताम्—Be ignored (lit. wiped out). यावदादित्यः—Scil. अस्तं याति. क्रव्याद्—A carnivore (क्रव्य = raw flesh). रभस—Hasty. भविष्यति = जीविष्यति. स्वका…क्षी—Determined (lit. girding up the armpits) each to gain his own

ect (viz. feasting on the corpse) प्रतिहृष्नि—The परस्मैपद here may be explained either as archaic or not governed by the rule demanding आत्मनेपद, for the reason that प्र here makes no change in the meaning of the root which it ordinarily does where the rule applies.

१६. यौवराज्यप्रस्तावः।

वद्दर्शनम्—Inspiring. प्रधिनम्—Detailed.

P. 57. इक्ष्वाकुभि—A peculiar use (sanctioned by भट्टिस्वाम, p. 26) by which the derivative ऐक्ष्वाक reduces itself to its original (इक्ष्वाकु) before plural termination. आचरितम—Qualifies पन्थानम्. पूर्वै—By my predecessors. अनिद्रेण—Wakeful. पाण्डु ' ' सता—That is, I grew old in the exercise of royalty (a white umbrella being an emblem of royalty). राज' ' 'इहाम्—Served or wedded by regal powers. धर्मधुरम्—The yoke of justice. The base here is धर्मधुर instead of धर्मधुरा demanded by the rules. अनुमान्य—(A causal form) Having asked the permission of. अनुजात—The proper reading seems to be अनुयात as used in पृथग्ध्यानावसनम् (R. 50, sl. 13). The present reading, if correct at all, should be explained as meaning, not, what it would naturally mean 'born later or younger (as a brother)', but 'born like or worthy of'. पुरुषपुङ्गवम्—An उपमितसमास where the component पुङ्गव meaning 'a bull' is itself a compound of पुमस् and गो, with the corresponding feminine form पुंगवी. नाथवत्तरम्—Happier (lit. more blessed with a lord). निवेश्य—Having placed or entrusted. Scil राम् (for सदोम्).

P. 58 अनुरूपार्थम्—Agreeable in sense. मध्यस्थ—A neutral. विम ''दया—More effective by reason of discussion. प्रत्-नन्दन्—Applauded बर्हिन्—A peacock. The word is also spelt बर्हिण. जन'''नाद्—Loud with the cheers of the audience

१७. रामविवासनम् ।

वचनम्—Viz. that relating to his own exile and the coronation of भरत (uttered by कैकेयी). हितेन'''च—These supply the reasons why he should act as he says in the following line कृतज्ञेन—Sensible of the good done him by others. अलीक—Here 'pian'.

P. 59. ह्रीमन्तम्—Ashamed. वसु ''धनः—With eyes fixed on the ground, i. e with down-cast head. अविचार्य—Not questioning whether right or wrong. समाः—Years (अत्यन्तसंयोगे २ या). ईश्वरता—Having absolute control. आपृच्छे—Bid farewell. प्रच्छ् with आ is आत्मने॰ शुश्रूषेत्—The परस्मैपद is archaic, the desiderative of श्रु being required to be in आत्मनेपद by the rules. प्रदक्षिणम्—Kept to the right (as in the course of a reverential salutation with circumambulation as its main part). भाण्ड—Materials. सापेक्ष—Regardful. प्रसन्नो—That is, a cheerful countenance. अपकर्षति—Detracts. कान्तत्वात्—From loveliness. अपादाने पञ्चमी. शीतरश्मि—The moon. सर्वलोकातिग—Surpassing all, superhuman.

P. 60. अभिजन—A man of rank. आकार—A sign of emotion. उचित—Usual. आत्मवान्—Selfpossessed.

१८. ऋतुवर्णना ।

दृष्ट्वा—Refers to his involuntary seen ... the lea ... पुंसेऽस्य described in the lesson अयुत—I ... ... प्रयात—Having ascended दक्षिणदिश—... ... departed, i. e southern ... ... Heat ... ... Dhejwaved ... ... a kind of bird

P. 61 ... — ... by wings drenched ... ... —The ... archaic (...) ... ... here may mean either a ... or a ... ... —Red (through contact with minerals ... —... Carrying ... (due to forest conflagration during the preceding summer) ... —The serpents (being similarly tortuous) ... —Savage (lit having feet like those of a dog'). ... —... (an animal). ... because of youth ... —The ... is ... ... — A snake. ... —Among at the mark (i. e. the ... so conceived). ... —An ascetic (lit., a denizen of the forest) ... —Desirous to take water

P. 62. ... —Harmless (lit., who has thrown off the rod). ... —Seal. ... (-...)—Being in need of. Distinguish from ... which means either 'rich' or 'significant'. ... —Death (or dissolution of the body into its components—the five elements). ... —Split.

P. 63 ... —A narrow path (lit., one bearing marks only of one foot.) ... —Relieved from a dart. ... —

Obstructs or cuts into. सोन्मेष—High (उन्मेष = heig
अम्बुरय—The current of water. आताम्यमान—Agonis
struggling with pain. विपाक—Fruit or consequence.

१९. सन्ध्यावर्णनम् ।

उपोढ—Having advanced or put forth. दिवसम्—अन्
संयोगे द्वितीया. परिकीर्णानाम्—Dispersed. अभिषेक—Ablu
कलशोधृत—Should, strictly, be उद्धृतकलश.

P. 64. अरुणपर्णा तरवः—Such, according to some,
भवत्तीवृक्षs. घनीभूताः—Appearing so because of darkn
having filled in the interstices. विप्र......निवृत्ते—Beyond t
range of the senses (lit. from which the senses are remove
वेदितीर्थं—A passage for getting down from the alt
प्रशाम्यन्ति—The परस्मैपद is archaic. सीते—An address
अनसूया (wife of sage अत्रि). प्रावरण—A cloak. निशा and
are depicted here as lovers.

२०. ताराविलापः ।

सन्तुपरिजिघ्नन्तौ—As is characteristic of monkeys. दुःखम्—
An adverb. Qualifies शेषे. उपलोपचिते—Covered over wi
pebbles. Hence विषमे (rugged) and also सुदुःखे (uncom-
fortable). ममः = मम्. परिष्वज्य—Embracing. वीरशयन—
A bed worthy of a hero, viz. the ground or battle-fiel
अभिजन—Pedigree.

P. 65. गति—Refuge. कृमि...स्तोमे—Overspread with
carpet (परिस्तोम) either of red silk (कृमि being taken to mea
a silk-worm), or as red as the insect called इन्द्रगोप. संवीत—

[१८७]

[illegible] —Th[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] of monkeys [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]—A [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] the [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible]

to [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] of a [illegible] [illegible]— [illegible]—The [illegible]

[illegible] comes to [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] of the [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]—A light [illegible]—[illegible] [illegible] The [illegible] [illegible]

[illegible]—Resuming [illegible]—The [illegible]

९१. वर्षावर्णनम् ।

[illegible]—As in the case of a human being. The months here are roughly from' आश्विन (or कार्तिक) onward to [illegible] (or आषाढ) [illegible]—Through rays (conceived as arteries) [illegible]—Here water. द्यौ—The sky (conceived as a pregnant woman). The base here is either दिव् or द्यो, both feminine. [illegible]—Being. [illegible] [illegible] [illegible]. The extreme efficacy of the rain water justifies this analogy) [illegible]—An impersonal use.

P. 67 [illegible]—Having bandages applied on wounds [illegible]—Vapour (also 'tear' as applying to [illegible]). The rise of vapour at the first rainfall is characteristic of the earth. [illegible]—Perfumed. [illegible] "[illegible]—The [illegible]

there are conceived as ब्रह्मचारिन्s engaged in study (सांग) with the clouds as the deerskins (कृष्णाजिन), the showers or streams as the holy threads (यज्ञोपवीत), and the sounds from the caves blown against by the wind as the sounds of recitation. तपस्विनी—Pitiable समीकृताः—Are levelled (the routes because they were immersed in water, and hostilities because they were no longer possible).

२२. सीताहनूमत्संलापः।

क्षौम···क्लिन्नी—Dressed in silk all drenched (with tears). पलाश—A petal. व्यञ्जनानि—External marks, such as dress etc. लक्षणानि—Astrological marks. भद्रं ते—(A parenthetical use) Sc. अस्तु or भवतु. उपाश्रितम्—(Usually प्रश्रितम्) Humble. Construe as an adj. to either वाक्यम् or हनूमन्तम्.

P. 69. हरिपुङ्गवः—The monkey chief. See note on पुरुष-पुङ्गवम् under p. 57 सान्त्वम्—Appeasing. Used as an adj. here. सन्देशात् = सन्देशं (message-) गृहीत्वा (ल्यब्लोपे पञ्चमी) कौशलम्—Equivalent here to कुशलम्. निशम्य—Having heard. The root here is दैवादिक. When चौरादिक, it means 'to see'. प्रीति···ङ्गी—With the whole body thrilling with joy वनौकस्—A denizen of the forest, (here) a monkey. मत्सरी—Jealous (for it does not approach her). अभ्युदय—Good fortune (in the shape of a message from her lord).

P. 70. वातगति—Insanity. मृगतृष्णिका—A mirage (here an illusive sight like that). So called because it falsely excites the thirst of deer. प्रश्रितम्—Humble. विभूषितम्—

[illegible] (-स्)—The moon equivalent to विभूषणम् उडुराट् [illegible] सप्तम—[illegible] सप्त [illegible] a star). प्राकृत—Ordinary [illegible] —True to promise

P. 71. [illegible]—[illegible] [illegible] a woman's [illegible] as a woman. [illegible] [illegible] [illegible]', [illegible] " गुरु—[illegible] [illegible] and the rest [illegible]less). गुणा—Such as dutifulness [illegible]

२३. अयोध्याप्रत्यावर्तनम् ।

अनुगमम्—(A बहुव्रीहि) [illegible] आयोधन—A battle-field हरि—A monkey विशसन—A massacre (there) a place of such

P. 72. [illegible]—The वर here was his immunity from death at the hands of the gods, granted by Brahma. [illegible]—a landing place. तां रात्रिम्—Viz., the night that followed the landing. सर्वम्—Of course excluding सीता. [illegible]—That is [illegible] otherwise so called. समय—An Agreement.

P. 73. [illegible]—The [illegible] is justified on the ground that राम was practically a different person at the time with grief. [illegible]—A headless trunk. The demon is so called because he was actually such. [illegible]—Refers to the वट which formed the residence of जटायुस्. [illegible] [illegible]—For the allusion see Ramayana (Aranyakanda). [illegible]—Slender waisted. [illegible]—Fire. तापसी—Refers to [illegible], wife of [illegible]. [illegible]—Vocative of [illegible], [illegible] बहुव्रीहि, where the second member is either (1) तनु, [illegible]

optional form of तनु, on the principle of the समासान्तविधि (that would require क at the end of the समास) being अनित्य, or (2) तनु, giving the form सुतनु optionally reduced to सुतन् by the rule ऊङुतः (Pa. IV. I. 66.).

P. 74 त्रिपथगामिनी—The three courses here are those flowing respectively through स्वर्ग, मर्त्य and पाताल।

२४. दूतसंवादः।

अप्रतिहतशासनः—Whose orders are not to be thwarted (i.e. are implicitly obeyed). सर्वांसु—Archaic for सर्वेषु (ऐरावतेषु here being a बहुव्रीहि equivalent to देवेषु). ऋते Excepting. ऐरावतवाहनम् = ऐरावतम्. The rule for णत्व ('वाहनमाहितात्'—Pa VIII 4 8.) does not apply, the वाहन here being meant unmounted. उच्चैःश्रवस—Archaic for उच्चैःश्रवस्.

P. 75 रत्नभुजो वयम्—Cf. रत्नहारी च पार्थिवः. परिग्रह—'The taking for husband', as used in परिग्रहार्द, and 'a wife', as used in परिग्रहताम्, in sl. 9. जगौ—The root is गै which means 'to speak' here. व्यपोहति—Humbles. लघु—Quickly अवलिप्ता—Proud.

P. 76 संयुग—War. केशा···यासि—So that you may not have to go (which you must) humiliated by केशाकर्षण. आदृत—Respectful

२५. मध्याह्नः।

मध्याह्नः—An एकदेशितत्पुरुष. Expound: मध्यम् अह्नः The form is masculine. पत्रच्छायासु—छाया is not changed into छाय (neuter) cause the पत्र here are taken singly and not jointly. Cf.

ाम्बिलिकर (Meghaduta I. 15.). मुकुलित—Closed (and appearing like buds). वलभि—Eaves or the projecting of the roof. भ्रान्तिमत्—Revolving चक्रियन्त्र—A wheel. उस्र—A ray of light. सप्तसप्ति—The sun (in a horse).

२६. पुत्रविजयः ।

कञ्चुकिन्—A chamberlain. प्राभृत—A present. वैदिश—ty in neighbourhood of विदिशा. Panini's सूत्र for the is अदूरभवश्च (IV. 2. 70). वत्स…बन्ध—Whose term fixed for a year. निरर्गल—Unrestrained. रोधस्—A bank. —A cavalry (अनीक = an army). 78. अकालहीनम्—Without delay. दिष्ट्या वर्धसे—Are to congratulated. पुरः—In the front.

२७. चित्रफलकम् ।

चित्रफलक—A picture-board मधु……वेषः—The reflection things is well seen (or worth seeing) through agreeable ure. सानुमती—A celestial nymph. She was invisible. दृष्टि—Whose sight is useless (for it cannot perceive this). P. 79. निर्वर्ण्य—Having observed closely. उद्वान्त—*Dropped* vomited out). अवनत—Drooping. सृगवादन—A seat for e. विनोदस्थान—A means of diversion. सरित्—A river. गौरीगुरु—हिमालय (or the father of ish. लम्बकूर्च—Long-bearded कुवलय—*Generally a blue* it). अन्तर्धानम्—lotus, here a lotus in general. पादप—A tree.

P. 80. अवगतार्था—Come to know the truth (viz., that it is a painting). यथा......भावी—Who feels as he has painted.

२८. प्रजावात्सल्यम् ।

पत्रारूढम्—Committed to writing. समुद्रव्यवहारी—A sea-merchant. सार्थवाह—A merchant or the leader of a caravan. नौव्यसन—A shipwreck विपन्नः—Died आपन्नसत्त्वा—Pregnant.

P. 81. साकेतक—A resident of साकेत or अयोध्या. श्रेष्ठिन्—A chief merchant. निर्वृत्तपुंसवना—Whose पुंसवन ceremony has been performed (निर्वृत्त). That shows her pregnancy. गर्भः—A child in the womb. पित्र्य—Ancestral. रिक्थ—Property. पापादृते—Except where sinful.

२९. ऐन्द्रजालिकः ।

प्रेक्षताम्—Sc. तम्.

P. 82. पिच्छिका—The magician's brush. प्रस्तुयताम्—Sc. commenced. युगल इदम्—Disjoin: युगले इदम्.

P. 83 अतिप्रेवान् (–वस्)—Most exalted.

P. 84. सागरिका—A girl in the Queen's custody. अहमपि भवामि—A euphemistic way of saying 'I too shall follow you in death' (पत्युपदेशक = a guide). विपत्ति—Death. परामृशन्ती—Passing the hand over.

३०. अप्सरोऽभिनयः ।

अभिनय—A dramatic performance. त्वया...हितः—Because the उपाध्याय—would not use others' आसन. The construction is causal passive where we might also have 'त्वयासनं प्रतिमा-

Pitiably. अविच्छिन्नपातम्—Close upon the heels. पलितशात—Gray-back (showing that she was middle-aged). केशान्त भूमि:—That is, after a bow in which the head touched the ground

P. 88. एषा वो दासी—Means either herself or her daughter, in which latter case विज्ञापयति should be taken as present for future. गुणे⋯शते—That is, desires to be married with a qualified person. अच्युतम्—Strictly. अहार्यनिश्चया—Firm in her resolve संस्थास्यते—Shall die. अपवर्ग—A synonym for मोक्ष. शरण⋯एव—That is, I shall die by fire. उदमनायत—Grew pensive A नामधातु (उन्मनस् + क्यङ्). The peculiarity involved in the use of अ before मनाय् instead of the whole root उन्मनाय् is thus explained · 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते इति । तेन मनः शब्दाद् प्रागट्' (सिद्धान्तकौमुदी). गृहान्—See note on the word under P. 53. समुचिता—Accustomed. प्रकृतौ स्थास्यति—Will be herself again. तरुपोत—A young tree. उच्चय—A mass. पुरहर—Siva or त्रिपुरारि त्रिवर्ग—The triad (of धर्म, अर्थ and काम) अध्यात्मवाद्—A spiritual talk.

P 89 प्रवहण—A carriage ऋद्धिमता—Grand. अनया—Pointing to the नर्तकी. विस्म⋯मूलः—विस्मय felt by the citizens and हर्ष by the नर्तकी's party. उदतिष्ठत—Arose. स्वार्थ:—Your own interest, viz. spiritual pursuit उद्भ्रान्त—Feeling giddy. मत्त:— From me (like अमुतः above). आवर्जितवती—Having won over दास्यपणबन्धेन—On terms of servitude. अस्मिन्नर्थे—In this matter. कृतानुशयः—Penitent

…रिंतम्—The शम or अनुराग [illegible] infused by her
eductive power which [illegible] impression
quence there of a [illegible] ation
over him. प्रदर्थ—[illegible]
t your friend
P 90. अनु . सम—In [illegible] मुनि [illegible] order
मूत—Refers to the [illegible] ection.

३२. अभिज्ञातमहकरः ।

अभिज्ञात—Noble. आसमुर्गन—The [illegible] persons
त्व—In respect of strength or [illegible] who were
e influential or rich men in the city. [illegible] construe
लंका and चौलस. चौर्यहित—That was to avoid detection.
शेखेयक—A sword. फनिमुख—A tool with which to make
an opening in a wall. सन्दंशक—Pincers. योगचूर्ण—A magic
powder. योगवर्तिका—A magical wick. मानसूत्र—A measuring
thread. लुब्धेश्वर—A greedy chief. सन्धि—A breach in a wall.
गवाक्ष—Lattice. अन्तः वृत्ति—Affairs in the house. अभय—
Unafraid (भय = fear.) नीवी—Stock, or better, a purse.
सारमहती—Great in value. पीवर—Plump or palpable.
चलद्वरा—Lightning. मोष—Theft. निःसम्पात—Uncrowded,
lonesome. वागु—Voc. of वागु 'a young girl'. अर्थपं—A
chief दिव्य. इभ्य—A rich man (from इभ 'an elephant').
P 91. विवे— पुष्पम्—For his own poverty was the consequence of his removal of others' poverty). यथार्थनाम्ने—For he
was really rich (or a master of wealth). संकेत—An engagement.

अभिसरामि—Go The use is peculiar to a woman's going to meet her lover. भाण्ड—An ornament. आवसथ—An abode त्रिचतुराणि—Three or four. A बहुव्रीहि. भावित—Feigned वयम्—They were only two there, yet the plural. That is allowed दर्वीकर—A Snake. नरेन्द्र—A विषवैद्य.

P 92. उपक्रम्य—Having treated. श्याव—Dark or discoloured. अग्निसात् कृ—To consign to the flames, i. e. burn. ध्वान्त—Darkness

२३. प्रव्रजिता।

प्रव्रजिता—A nun. पाद्य—Water to wash the feet with.

P. 93. जन्य—A fight. स्वस्रीय—A sister's son. दण्डानयन—A portion of army. कपिला—A cow (especially one of brown colour.). असून्—Life. The use is always plural. इष्वसन—A bow. गृष्टिपाल—A cowherd उपक्रान्तव्रणा—Cured of wounds. सार्थपाते—On her straying from the company. व्रणविरोपणम्—The healing of wounds. स्वस्था—Hale. उपयन्तुम्—To marry.

P 94 स्वशिरः—स्व refers to the daughter. So also आत्मनः below उपयमन—Marriage. कारणविलम्बी—Delayed for some reason. जातः—Happened to be. दिष्ट—Fate. ज्येष्ठपुत्रैः = ज्येष्ठैः पुत्रैः बद्धः—Was imprisoned तयोश्च सतोः—(A genitive absolute) They being alive दायाद—A kinsman. (दाय = ancestral property) प्रसह्यकारिन्—Violent. प्रमन्युः—Deeply sorry. तदवस्थया—Viz., helpless as described above. अभ्युपपत्ति—A favour (i. e in the shape of fostering).

३४. कन्यापरीक्षा ।

अनेक···सारः—A millionaire. अष्टा···दशीयः—About eighteen years old. देशीय is an affix here. अष्टा···राणाम्—Both बहुव्रीहि compounds. कलत्र—A wife. The word is neuter. So is दार masculine. पर···दारेषु—In a wife (not necessarily 'wives' the word दार being always used in the plural) procured by reliance on others. स्वाच्छन्दी—Of one's own liking. सम्पत्ति—Accomplishment, excellence. कार्तान्तिक—A fortune-teller. नाम भूत्वा—Feigning to be. विवह—(Optional for अविवह for which see note on विहितावरम् under p. 31). Tied. शालि—Paddy. प्रस्थ—A measure of quantity approching half a seer. ब्राह्मणान्—An astrologer. कन्यावन्तः—Fathers of girls. सवर्णा—Of the same caste. अभ्य···गुम्—To feed. हसितावधूत—Laughed to scorn. कार्य···रेषु—Plural, being indentified with शिविषु. पत्तन—A city. सह···विम्—Who had come to a loss of riches along with (that of) parents, i. e. orphan and impoverished. अप···हारम्—Shorn of household valuables. कामपि—Some. अविरूपा—Not hideous, i. e. comely. सुस्नात—Neat and clean. शील···वर्तते—Does not deviate from (i. e. is invariably associated with) character. उद्वहेयम्—Should marry. अविमृश्यकारिन्—Indiscreet. अनुताप—Penitence.

P. 96. सम्पन्नम्—Rich or accomplished. The same as गुणवत्, p. 95 साकूतम्—Significantly. सुसिक्त—सु is a कर्मप्रवचनीय here and hence no षत्व. पाद्योदक—Here equivalent to पाद्य or water to wash the feet with. तुषैः—'तुषक'—दोषैः

तृतीया. अखण्डैः—Whole, not broken into parts. तुषार्थिभिः—Who need तुषs. Distinguish अर्थिन् from अर्थवत् which latter means either 'rich' or 'significant'. काकिणी—A shell or coins once (and even now somewhere) used as a coin. स्थिरतराणि—More solid. मितम्पचा—Small-sized (just enough for a small quantity). उभे—Both (the upper and the lower). समभ्युक्ष्य—Having sprinkled. द्वित्रान्—Two or three. See त्रिचतुराणि, p. 91. उपदंश—A relish. अन्धस्—Food, boiled rice. उपयम्य—Having married.

३४. शुककथा।

पश्चिमे—Last. The idea is borrowed from the course of the sun. The word is not a सर्वनामन्, though its antithesis पूर्व is (of course optionally).

P. 97. उत्पतन-संस्कार—The habit of flying. अकठोर—Undeveloped. कडरी—(Here) a stem or stalk. खण्ड—A piece. समुद्भिद्यमान—Growing. अजे…विरावः—That is deafening. प्रतिकारबुद्ध्या—Thinking (that) to be the remedy. मन्दीभूतभय—With my fear abated (for it was due to the sound). उत्सङ्ग—The lap. शिरोधरा—The neck.

P. 98. आपतत्—Coming. A present participle. संख्या-कान्ति—That was both by their number and dark complexion. वैदूर्य—A kind of blue jewel. For the origin of the word, see note on the term under P. 29. द्रुत—Melted. प्रत्यग्र—Fresh. सैंहिकेय—Rahu. So named after सिंहिका (the mother). जरत्—Old. पिशिताशन—A राक्षस (पिशित = flesh).

97 वनस्पति—A tree (strictly, one yielding fruit ut flower). अभ्रङ्कष—Touching the cloud, i. e. very संवर्तिका—A new leaf. शिरःकम्प—This was actually weakness of tender age निवारयन् इव—For there we have a nodding. अकाण्ड एव—All of a sudden. —A calamity. द्विगुणतर—Redoubled (there being al- y the वेपथु or कम्प caused by age). विषादशून्याम्— ant through sorrow. कि…मूढ—At a loss (or confounded o) what to do. असितभुजङ्ग—A paraphrase of कृष्णसर्प virulent type of poisonous snake peculiarly black). The rd should be a नित्यसमास in that sense. The epithet जीर्ण s been prompted by the age of the शबर. औपम्यम्—The nile is appropriate, not only in point of inherent qualities e dreadfulness, blackness and deadliness, but also of tended circumstances like the forest association and the eculiar formation of the tip of the hand closely resembling he hood of a snake. भय…—With the body contracted hrough fear.

P. 100 उपरत—Dead. अवतरति—The sense is future from the standpoint of अविशाम् that follows, and this sense comes to it through the use of the participle श्यावद्, अवशीर्ण— Shrivelled. सुवर्ण—Of the same colour with. नृशंस—Cruel (lit. 'who kills or injures men'). बाल्यता…प्रसरः—The point of psychology here is that fear is inborn, while love grows later. सहस्रुता—Optional for सहस्रुता (अक being neuter). अवष्टम्भ—Support. कृतान्त…मार्ग—For the escape was narrow and almost providential. शति—Optional for भवति,

अपर''''''सद्मम्—So secure it appeared to him. संयत—Tied. आवध्य—Having confined or put.

P. 101. उत्प्रेक्षमाणः—Imagining. तिर्यक्—Sidelong. सुगृहीतनामन्—A synonym of पुण्यश्लोक or प्रातःस्मरणीय (स सुगृहीतनामा स्याद् यः प्रातः स्मर्यते जनैः). The use is not restricted to a deceased person. So in मुद्राराक्षस we find it employed for persons living. नियम्य—To be construed with ताडेन, and not मया. एकपदे—In an instant. ब्रजति—As an English poet would put it 'To that undiscovered land from whose bourn no traveller return'.

P. 102. विप्रकर्ष—Distance. आशामुख—The farthest end of a direction. षण्ड—A cluster. Also spelt खण्ड. The confusion is probably due to the tongue. अलम्—Able तस्माद्'''स्म—A parenthetical sentence. दवीयस्—Derived दूर + ईयसुन्.

P. 103. उच्चकम्—Greatly, deeply. मुक्तप्रयत्न—Who had ceased struggling. उत्तानित—Turned upwards. परिमण्डल—Circular. अवकाश—Space. शाश्वतिक—Here 'inbred' or 'natural' (lit. perpetual or lifelong). तिर्यञ्चः (—र्यंच्)—Lower animals. विकच—Blooming. चन्द्रक—The eye in a peacock's tail. शबल—Variegated.

P. 104. द्विरद—An elephant (रद = a tusk). कलभ—The young one of an elephant. कपि—A monkey. उत्तरीय—An upper garment. सनियमाः—Under a vow. उपगृह्य—Having touched. आवर्तित—Turned back. प्रत्यभिज्ञान—Recognition. उपयाचितवती—Prayed. सम्भव—Birth.

…s. सम्भूति—Birth. वृत्तान्त—Incident. अनुराग—Cos-
…नव इव—A happy simile, for birds too would do
… at sunset. मुनि…इहस्त—A common scene in a her
… हिमतिमिरसुत्—The moon.
…106. चन्द्रातप—Moonlight. आलोक would have been
… substitute for आतप.

३६. शुकनासोपदेशः ।

…स्वभावतः—By nature. अनानुमेयम्—Unlike ordinary तमस्
…ness) which is आनुमेय. Similarly construe the rest
… पद्—A fitting expression for an address to a prince
…g in the midst of jewels. परिणाम—Old age or assimila-
…, according as मद् means pride or intoxication. शिशिरो-
…र—A refrigerant. क्षपा—Night. सन्निपात—A morbid state
…the three humours वात, पित्त and कफ. भवाद्‌……देवानाम्—
… Raghu III. 29. 'क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति.' अपगत…गुणाः—
…, Uttara. 'प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः'. गभस्तयः—
…ays.

P. 107. असभ्य—Impolite. The वद् in वदन is actively used
by Panini III. 4. 68. इतरस्य—i. e. सभ्यस्य. करिण……श्रवणम्—
'हस्तिनां दन्तिरोपलाघवार्थं ग्राह्यमरणं कर्णे सम्पत इति कोऽर्थोऽस्ति'—
Bhanuchandra. आनन…नयति—Cf. मुखा वदति कोऽकेऽयं साम्प्रतं
मुखभूषणम् । गुरुस्य भूषणं पुंसो स्यादेव सरस्वती ॥ Also
Bhartrihari 'वाग्भूषणं भूषणम्'. प्रदोष—Night-fall. प्रशमहेतुः—
Applies to both. गुरूपदेशः and वय परिणामः. Hence the
adage: 'प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत्'. पलित—Grey

hair. शिरसिज—Hair. An अलुक् समास. तद्देव—Refers to द्वीपजातम्. अकारणं ······विनयस्य—Neither lineage nor learning can effect discipline in an ill-natured person. अकारणं भवति—Construe : कारणं न भवति. For this व्यत्यासयोजना Cf. Uttara. अकिञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति। तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः॥ Also Panini's sutra अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे. चन्दन······अनलः—An illustration of the ineffectiveness of lineage. Here the कारणगुण (the coolness of चन्दन) does not appear in the कार्य (अनल). चन्दनप्रभव—Sprung from चन्दन (by concussion) प्रशम···वारिणा—Illustration of the ineffectiveness of learning. बडवानलः—Submarine fire. For the causal relation between श्रुत and प्रशम Cf. Kirata. II. 32. शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया. प्रचण्ड······भवति—Cf. दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययालंकृतोऽपि सन्। मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः. अखिल—That is, not only physical as is the case of the ordinary स्नान. The peculiar effect of गुरूपदेश on the body is to be explained as only indirect, the care for the body being a necessary step for all mental progress in consonance with the English 'a sound mind in a sound body' or the Sanskrit 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्.' 'अनु···त्वम्—Cf. Raghu I. 23. अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः। तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना॥ Also Manu न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः। यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः॥ अग्राम्यम्—Unlike the ordinary ornament which, with the author, is ग्राम्य or fit only for the uncultured. कर्णाभरणम्—For the idea Cf. Bhartrihari—करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता, मुखे सत्या वाणी

Proper. निर्घृण—Pitiless. कौटि…स्त्र—A treatise on statecraft by कौटिल्य, popularly called चाणक्य. अभिचार—Black art. पुरोधस्—A priest. अभिसन्धान—Deceit. राज्यतन्त्र—The policy of administration. उपालभ्यसे—Are reproved. कामं—Granted that. समा…स्कारः—Given education. हृद…—Light-hearted and unenlightened, which you are neither, being 'प्रकृत्यैव धीरः' and 'पित्रा…संस्कारः.

३७. समदुःखता ।

सब्रह्मचारिणी—A partner (lit. a fellow-student). The स in the compound = a substitute for समान (Pa. VI. 3. 84).

P. 110 मदि…क्षणा—Having eyes long like those of the wag-tail (मदिरा or खञ्जन),—a bird with the most fascinating eyes. कुड्मल—Here अग्रभाग (so used from resemblance thereto). अति…र्भरम्—Most freely (निर्भर = full) न्यपिप्यासि—Sc. केनचित् or कश्चित् (both being allowed).

P. 111. व्यतिकर—An incident. अघमर्षण—An expiatory prayer. निर्वर्तित—Performed. अग्राम्य—Comely.

P. 112. उत्तमाङ्ग—The head (उत्तम = the topmost) निगृह—Pointed out. मौलि—The head. कर्णपाश—A beautiful ear. पाश in the compound implies 'beauty'. Compounded with words signifying hair, it would mean 'quantity,' or 'profuseness,' and with छात्र (and other words, unless appropriate in its usual sense of a noose) 'depreciation'. सन्तत—Continuous उपगूह—Embrace. उपालम्भ—A taunt. सन्दिशन्ती—Communicating. कनीयसि—Small, insignificant.

निर्दग्ध—Felicity. सहाय—... मत्क्रिया—
as व्यसिक्ता separated from the ... the ...
companionship with the same मत्क्रिया। परिचयात्—
tion is a ... क्रम स्मरति—... ...
known fact of the ...
स्व (इदं) कथित—...
114 पेशला—Beautiful. अदृष्टया = अदृष्टयं. The word
word comes from the ... मर्त्यजीवितायाम्—
fferent from the ... The same as निरुक्तम्.

P. 115

P. 115. अप्रशसितम्—Relieved परार्थ इव—The virtues
persons like you have for their aim the securing of others
ppiness परवान्—That is at your service.

३८. चित्रलेखा।

रामप्स—A द्रविड माहेश्वर—A votary of शिव. सर्व...तत्त्व—
Equivalent to the popular use भीमसम्. उदग्र—Upflowing
बहुमानं—See note on the word under p. 112 चिरस्य...इव—As
we would say in English 'It is long since I saw you last'
अन्तःपुर—Generally 'a gynoecium', here an inmate thereof,
i. e. a queen. ... —That is, you should start directly
you finish reading the letter.

३९. सरस्वत्यवतरणम्।

परमेष्ठी (हि)—Brahma. विष्टर—A seat. सुनासीर—
Indra. ...—A god. ...—Spiritual. Derive: ...

रूप्. निरवद्य—Blameless. विद्यागोष्ठी—A learned discourse. आरभमाण—Starting. आसाञ्चक्रे—A लिट् form of आस् to sit. मननीय—Worshipful. स्तुतिचतुराः—Expert in (the recitation of) hymns (if an adj. to केचित्), and, appropriate for prayers (if an adj to स्तवः). The second is to be preferred. अर्चिति—Worship. विवृत···मन्त्रान्—With the rituals explained.

P. 116. विसं···कृताः—Due to difference or disagreement (विसंवाद) inherent in the विचार or शास्त्र. विद्याविवाद—A literary debate. अतिरोषण—Irascible. तारापति—The moon. विस्वर—A wrong accent. प्रति···मौन—Keeping silence. अन्या·········कथा—Under the garb of conversing with another. कमलसम्भव—Brahma (the lotus-born). किञ्चि···वे—A little past childhood. उपवीजयन्ती—Fanning. दुरर्जित—Ill acquired. अल्प—A little. अवलेप—Pride. दुर्विदग्ध—Puffed up. See note on the term under P. 19. सान्निध्य—Nearness. क्रोधोपहत—Ruled by anger. स्खलित—A slip. विलक्ष—Ashamed. अनु···मान—Being prayed. अन्तराय—An obstacle.

P. 117. उन्नतिम्—Rise (to be taken both materially and spiritually). अप्रौ·······बुद्धयः—Of intellect unrefined. द्विजन्मन्—The same as द्विज (a twice born). Applicable to the first three castes. अग्रजन्—Equivalent to ब्राह्मण. इन्द्रियाश्व—The इन्द्रियs are sometimes likened to restive horses. रजस्—Passion (also, dust). अवशीकृताक्षम् (–जित)—अविजितेन्द्रियग्राम (अक्ष = इन्द्रिय). कृतबुद्धयः—Those of refined intellect (बुध = पण्डित). पर्यन्तेषु—Lit. on : सर्वत्र अत्र. निवृत्ति—Nature

Variegated विरोचन—The sun त्रिभुवन—Preferably a
r here to an उत्तरपद द्विगु
, 118. अनात्मा—Alone i. e. with no other companion
मानिनो. मरीमाल—A host of ascetics

४०. राजभृत्याः ।

राज्याङ्ग—A constituent of state. परमाणु—An atom
ग"भूय—Having ente ed into composition with others
n the case of atoms), and having formed themselves
nto societies' (in the case of भृत्य) द्रव्य—A trifle
, also, a material thing) पार्थिव—A king (also, earthly or
material) क्षुद्र—'Mean' (referring to भृत्य) and 'small' as
an adj to परमाणवः) बालिश—Childish (both literally and
figuratively) अनुप्रविश्य—'Having entered', also, 'having
taken into confidence प्रकृति—Nature (also, body) प्रतिसंक्रान्त-
बिम्ब—Cause reflected' (in the case of the दर्पण) and
'transmit' (in the case of the king). पल्लविक—A profligate
(also, a sprout, or the red dye of lac) The proper
reading seems to be पल्लवक though not found in the existing
editions. मिथ्यादर्शन—A false doctrine (also, a false appear-
ance) असद्बुद्धि—An evil thought (also, a false notion).
विप्रलम्भक—Deceitful (also, illusive). वातिक—Maniac (also
relating to वात or wind) तृष्णा—Thirst (both literal and
figurative) प्रतिगृह—To catch (also, to reconcile). अभूमिगत—
Ill-bred (also, not lying on the ground, i. e. flying in the
sky). मानस—Both 'mind' and 'the lake so called'. दुरात्मन्—

Rising (also, moving). जालिक—A rogue (also, a fisherman). यमपट्टिक—One bearing a canvas on which are drawn the torments of hell inflicted by यम on sinners अम्बरे … लि—Draw figures on canvas (also, build castles in the air) उद्गीतक—A flatterer (lit., a loud singer). शल्य—Pain (also, a dart). अमोघमार्गणाः—Unfailing arrows (also, persistently supplicating)

४१. शरद्वर्णनम् ।

वनस्पति—A tree (strictly, one bearing fruits without flowers). सः—Refers to राम (journeying to the hermitage of विश्वामित्र with the ऋषि). पुरः—Refers to अयोध्या. ज्वालाश्रियम्—Because the पल्लवाः (petals) were red and wavering. बिम्बागतैः—Reflected. नयनाम्बुकल्पैः—So resembling because of their dripping from leaves which resembled eyes. नदत्पतत्र—Where birds were warbling. This supplies the cries, tears having gone before (which both should be there in weeping) पुष्पैः सरोजैश्च—To be construed respectively with वनानि तोयानि च. निलीनभृङ्गैः—This completes the simile, the bees corresponding to the pupils of eyes.

P. 120. प्रशान्तचेष्टम्—Steady (through rapt attention to the hummings). उत्सुक—Because they had been away from home in the मानस lake during the rains from where they were now returning. हृदय—Here the हृदि. समाधिं न दधे—Because he was completely engrossed in the sounds. मृगाविद्—A hunter. Derive: मृग-व्यध् + क्विप्. The lengthening of the अ in मृग is by Pā. VI. 3. 116. साम्भसि—Suggests

an additional ground for the भ्रमे, viz. the lion's reflection in the water. सुस्निग्धपः—Sleek. स्नेह—Oil. विगुल्मान्तरालाः—Freed from weeds between. विधो···द्रेः—Because never having an occasion to leave home.

P. 121. आहार्य—Borrowed (such as form dress etc.). अमायैः—Guileless. विश्वासकृतः—Inspiring confidence. Qualifies स्वभावान्. प्लवमान—Skipping. वातमज—Going against the wind. Derive : वात-मज्+खश्. विभाति—For in appearance they were at one with the white lotuses and foams. न तज्जलं etc —The substance is that wherever there was water one would see beautiful lotuses with bees thereon humming sweetly and delightfully.

५२. हिमालयः ।

देवतात्मा—Intrinsically a god. वगाह्य—Optional for अवगाह्य See note on पिहितावरम् under p. 31. मानदण्ड—A measuring rod. सौभाग्य—Beauty. निमज्जति—Figuratively in the case of दोषः and literally in the case of अङ्कः. अप्स··· विभ्र—The one (धातुमत्ता) by supplying the materials for decoration and the other (सन्ध्या) by presenting the occasion for it. बलाहक ·····रागाम्—Participating redness with the clouds, i.e., tinging the clouds red (with both धातुमत्ताम् and सन्ध्याम्). आमेखलम्—Expound: आ मेखलायाः where मेखला = the edge of a mountain.

P. 123. हतद्विपानाम्—A बहुव्रीहि, qualifying केसरिणाम्. विदन्ति मार्गम्—Know the track (and are thus enabled to

pursue the game). मुक्ताफलैः—Of course of the elephants killed. धातुरसेन = सिन्दूरद्रवेण. कुम्भ ··· शोणाः—Red like the spots on the elephant's trunk. अनङ्गलेख—A billet-doux or love-letter. कीचक—A kind of hollow bamboo whistling in the wind. उत्सङ्ग—Interior.

P. 124. अर्थयुक्तम्—Significant (for as the king of mountains the हिमालय ought to have चामरव्यजन). चमर्यः—The feminine gender suggests female attendants (commonly employed in waving चामरs). Compare with this the description in Kirata. V. 15—सितवारिकराविभिन्नशिखण्डिबर्हभिरम्बुभिः । सुरभिसुमसानुगमुखानां चलसितलयनामिव आद्रमीम् ॥ वोढा—The base is वोढ् (वह + तृच्). The three epithets to वायु in this verse imply respectively coolness, fragrance and gentleness. भिन्न ··· बर्हः—By which are loosened the peacock's feathers (worn on the waist by किरातs—for alacrity of motion). सप्तर्षि—Here a संज्ञा (not समाहार). The seven ऋषिs (मरीचि, अत्रि, अङ्गिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु and वसिष्ठ) are popularly represented by the constellation *Ursa Major* consisting of seven stars. परिवर्तमान—Revolving. सर ··· जानि—Growing in the lakes on the peak (The word सरोरुह has been used purely in its etymological sense here.

४३. रामहम्पत्योर्मुखदर्शनयात्रा ।

नपस्वी—Purified. नौ दम्पती—i.e., दिलीप and सुदक्षिणा. The word दम्पती (a compound of जाया and पति) has few

other forms अभ्रमती and आयापती. स्यन्दन—A chariot. प्रावृषेण्य—Pertaining to the rainy season. ऐरावत—Usually, Indra's elephant. Here, preferably, a cloud over a cloud ("मेघस्योपरि यो मेघः स ऐरावत उच्यते"—इतिव्याख्यातं), also called अभ्रमातङ्ग on account of its resemblance to an elephant,—which better suits the simile as more in consonance with the mythology which conceives विद्युत् as the wife of ऐरावत.

P. 125. अनुभाव—Majesty (of both the king and the queen). रथ···मुखैः—Thinking that to [illegible] the 'sound of a cloud (on account of similarity). षड्ज···नीः—Resembling षड्ज (one of the seven notes of the Indian gamut). Thus "षड्जं वदति मयूरः गावः स्वरमृषभं ··· गान्धारं छागो निगदति च मध्यमं क्रौञ्चः । गदति पञ्चममलिनाद् पिको वदति धैवतमुन्मददर्दुरः । ···कुञ्जरो गदति कालिकया स्वरमनिषम् ॥" द्विधा भिन्नाः—Because of male and female, or through the influence of fear and wonder. The epithet equally applies to षड्ज. शिखण्डिभिः—An epithet. The केकाs or cries of the मयूरs were due to joy at hearing the रथस्वन which they took for मेघस्वन. अदूर—Not far (through confidence). मृगद्वन्द्वेषु—दृष्टान्त to मृग. "मृगद्वन्द्वेषु ··· दृष्टिषु ··· विलोक्य—" Mallinātha. अनुकूलत्वात्—The wind is अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the journeyer. प्रार्थना···नः—Signifying the fulfilment [illegible] desire (by virtue of the same favourable character which is a good omen at a यात्रा). अस्पृष्ट···नौ—With the अलक 'tresses' (i.e. of the queen)

pursue the game). मुक्ताफलैः—Of. course of the elephants killed. धातुरसेन = सिन्दूरद्रवेण. कुम्भ···शोणाः—Red like the spots on the elephant's trunk. अनङ्गलेख—A billet-doux or love-letter. कीचक—A kind of hollow bamboo whistling in the wind. उत्सङ्ग—Interior.

P. 124. अर्थयुक्तम्—Significant (for as the king of mountains the हिमालय ought to have चामरव्यजन). चमर्यः—The feminine gender suggests female attendants (commonly employed in waving चामरs). Compare with this the description in Kirāta. V. 15—वितत्शीकरराशिभिरच्छितैरुपलरोधविवर्तिभिरम्बुभिः। दधतमुन्नतसानुसमुद्धतं धृतसितव्यजनामिव जाह्नवीम्॥ वोढा—The base is वोढ् (वह+तृच्). The three epithets to वायु in this verse imply respectively coolness, fragrance and gentleness. भिन्नः···बर्हः—By which are loosened the peacock's feathers (worn on the waist by किरातs—for alacrity of motion) सप्तर्षि—Here a संज्ञा (not समाहार). The seven ऋषिs (मरीचि, अत्रि, अंगिरस्, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु and वसिष्ठ) are popularly represented by the constellation *Ursa Major* consisting of seven stars. परिवर्तमानः—Revolving. अग्र···जानि—Growing in the lakes on the peak. The word सरोरुह has been used purely in its etymological sense here.

४३. राजदम्पत्योर्गुरुदर्शनयात्रा।

प्रयतौ—Purified. तौ दम्पती—Viz., दिलीप and सुदक्षिणा. The word दम्पती (a compound of जाया and पति) has two

other forms प्रेरवती and मावती चतुरन्त—A chariot चत्र ऐेन्त—Pertaining to the same season. ऐरावत—Lit. Indra's elephant. Here preferably a cloud (cf. … ("इन्द्रायुधैर् यो मेघ स ऐरावत उच्यते"—रविमानार्थ), also called Abhramu on account of its resemblance to an elephant which better suits the simile as more in consonance with the mythology which conceives विद्युत् as the wife of ऐरावत.

P. 125 अनुभाव—Majesty of both the king and the queen). रथ…बुद्धे—Thinking that to be the sound of a cloud (on account of similarity). षड्ज…दी—Resembling षड्ज (one of the seven notes of the Indian gamut). Thus षड्जं वदति मयूरा गावो नर्दन्ति चर्षभम्। अजाविको तु गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्। पुष्पसाधारणे काले कोकिलो वक्ति पञ्चमम्। धैवतं ह्रेषते वाजी निषादं बृंहते गजः॥ द्विधा भिन्नाः—Because of male and female, or through the influence of fear and wonder. The epithet usually applies to मयूर. शिखण्डिन—An मयूर. The cries of the मयूर were due to joy at hearing the रथस्वन which they took for मेघस्वन. अदूर—Not far (through confidence). सुगन्धेषु—मनोज्ञेषु. "सुगन्धसुरभिगन्धघ्राणेषु सुरभि-निर्हारयोर्निर्हारी इत्यमरः अपि प्रसरेषु सुरभिगन्धेषु विभेदः"—Mallinātha. अनुकूलान्—The wind is अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the journeyer. मनो…बन्धम्—Signifying the fulfilment of desire (by virtue of the same favourable character which is a good omen at a journey). कवरी…नि—With the braided 'tresses' (i.e. of the queen).

and the वेष्टन 'turban' (i. e. of the king) untouched (the dust being blown forward). स्वनि···नाम्—For their own breath in superior types of men and women was fragrant. The use of निःश्वास as an उपमान implies that the fragrance of their own breath was even superior to that of lotuses. स्वय···तुम्—Given or presented by themselves. अम्लान—Unfading. अर्घ्यं ···नन्तरम्—After (receiving) अर्घ्यं (due to them as guests). सानेय—See note on the word under p. 3. हैयङ्गवीन—Butter. Derived ह्यस्तनगोदोह (changed into हियङ्गु) + खञ् (Pa. V. 2. 23). कापि—Some. (Here) peculiar or indescribable. The sense of the interrogative is similarly modified also before चित् and चन. अभिख्या—Beauty. हिम··· रोचि—Hence bright. Corresponds to पुरुषे···. योगे—In their conjunction (which occurs in चैत्र so named after चित्रा). चित्रा...हिम—A happy simile, agreeing not only in motion (अजस्र) and brightness, but also in the relation as consorts (चित्रा being mythologically a wife of चन्द्र).

P. 49. [illegible]—[illegible] here is the planet so called. [illegible] [illegible] (by others). [illegible]—(Here) a horse. [illegible] [illegible]. For the peculiarity see Pa. V. [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible]—The use of the [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. The [illegible] [illegible] [illegible]

similarity of his गुणगणस्य to flowers in fragrance आमोदेषु—(ऽ पुष्पेषु) Red within. Qualifies directly पल्लवेषु and indirectly कपोलेषु. स्थितो ···स्तम्—Corresponds to सदृशमपि मध्यपदभागतया—In point of excellence acquired (पदभाग = excellence). आक्रमते—Rises. आत्मनेपद by 'आङ उद्गमने' (Pā. I. 3. 40). अद्भुत—Quickly. आत्मो ···रसा—Leadership (or fitness for such) in war. उभ ··· निद्रा—Shaking off slumber by tossing on both sides (पक्ष) is characteristic of elephants. स्तम्बेरम—An elephant. An अलुक्समास. गुञ्ज—Clanking (by the शृंखला itself)

P. 131. निवृत्त ···दन्त—That too is a common scene with the tusks. नियमिता—Chained. वनजाक्ष—Lotus-eyed (वन here meaning जल). पटमण्डप—A tent. वनायुदेश्य—Bred in Persia. इत्यादि—Thus in सिद्धान्त संग्रह—'पूर्वेद्युरभवे वाडवानां शाखतो यथा स्थितम् ।' विश्लथरचिता—Whose arrangement (भक्ति) is loosened (being faded or अम्लान). The पुंल्लिङ्ग in विश्ल which is against the prohibition embodied in Pā. VI. 3. 34 can be justified by taking the word भक्ति here as different from the one held under स्त्रियाः where from सादृश्यं we should construe the word as a concrete noun meaning उपास्यदेवता in which sense it also occurs in Panini's own sutra 'भक्तिः' (IV. 3. 95). Or it is a case of सामान्ये नपुंसकम्, the specification of gender being not the author's point. परिवेष—A halo of lustre. स ··· युक्त.—That was because of the overpowering rays of the morning sun.

To suit with ज्यायातरेखे which are black. Also an appropriate use with women. पद्धती द्वे—Two tracks. So conceived because Fortune comes through (the valour of) arms मन्द्र···तूर्यः—Which by its मन्द्रध्वनि (deep sound) made the यामतूर्य (watch-drum) useless (lit., caused to be given up. मर्मर—Rustling.

P. 137. आकृतिलोभनीयः—Attractive in appearance. दूराकृष्टा—Drawn far (towards oneself). नीत्या—By policy, i. e exertion (पुरुषकार). प्रतिकूलदैवात्—A वक्रवृत्तिः. Sc. राज्ञः. अट्ट—An attic or a room on the top of a house. केयू···स्थिते.—By throbbings of the place where the armlet was worn. पुंसां इ—Thus 'भक्रविस्फुरणं पुंसां दक्षिणं सर्वकामदम् । तदेव वामगे स्त्रीणां ···' अनवद्य—Spotless. व्यावर्तत—Desisted.

P 138 आविर्भूतगुणः—Noted for virtues. अति···ते—Stopped with having performed ninety-nine sacrifices, i. e. did not complete hundred. For the allusion see canto III. चतु···हृता—Amassed by his conquest of the four quarters (आवर्जित = आयर्जित-the other reading for the word). अनुशासन—See note on the word under p. 57. त्रिविष्टप—Heaven (त्रि here = तृतीय, counted from the earth).

P 139 कुङ्कुमगौरम्—Yellow (or red) with कुंकुम (or कुङ्कुम) powder. करभोत्सर्पी—With thighs tapering like the करभ (the hand from the wrist to the root of the little finger). For the long अ in the compound see note on [illegible] under p. 134. स्रग्—A string, i. e. a garland.

of control. परवान्—Dependent, i. e. acting under the direction of her master (इन्द्र). उत्तताम्—Prostrate. N. अ. क्षितिस्पृशम्—A mortal (lit. come in contact with, i. e. lying on, earth). [illegible]···[illegible]—That is, in the shape of the celestial flowers. [illegible]—Here death. वसुमती—[illegible] That is, वसुमती is identically the wife.

५८. रामायणप्रणयनम् ।

प्राचेतसोपज्ञम्—First conceived (and composed) by प्राचेतस or वाल्मीकि (son of प्रचेतस्). Expound : [illegible]. Neuter by Pa. II. 4. 21. रामायणम् = रामचरितम्. [illegible] = Directed. [illegible]—Able. [illegible]—By experts or appreciators of such. [illegible]···[illegible] ([illegible])—Differing only in age and dress. [illegible]—With unwinking eyes. [illegible] ([illegible])—Having approached. Derive. [illegible] = [illegible] + [illegible]. [illegible]—([illegible] read [illegible] and [illegible]) 'Reserving' or setting apart for himself. [illegible]—Which was needed for the completion of the sacrifice he had commenced.

P. 156. [illegible]—Rue. [illegible]—Penance. [illegible]—Having assembled. [illegible]—Citizens. [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] of the matter in hand. [illegible] [illegible] [illegible] ... [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

and पर्यस्तास्यः jointly taken. समाज—A resort for wild [illegible] वह्न्यर्चिः—Searching carrion with the light proceeding from their howling mouths. सञ्चर्यते—Is traversed or frequented. शिवा—A jackal. The word is feminine with no corresponding masculine form. See note under p. [illegible] दर्शेशयाः—Lying on trees. An अलुक्समास. नृत्त॰ आरब्धं—The मृदङ्गध्वनि would cause the dance through its resemblance to मेघध्वनि. दृष्ट्वा॰—Because दर्शेशयाः, वनबर्हिणत्वम्—I.e. a wild peacock too would have these same characteristics except मदमत्तता which would only be disturbed by the [illegible], and that should be in the city as well). अङ्कुश—A [illegible] अवाङ्कितपत्रम्—Blood-stained. चित्रद्विपाः—Elephants in paints. [illegible]—That is, so painted. [illegible]—By [illegible] elephants (also painted).

[illegible] [illegible] [illegible]—That is, being mistaken for real elephants, so likewise the picture was [illegible]—[illegible] (at the sight of the prey). [illegible]—That shows that the [illegible] lately enter the deserted palaces. [illegible]—[illegible] of the [illegible]. [illegible]—A [illegible] of the [illegible] of a [illegible] or wood or stone [illegible] [illegible]—[illegible] a [illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

'त्रयी सांख्यं योगः पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमदः पथ्यमिति च। रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव ॥'—महिम्नः स्तोत्र ... त्वद्‌...णाम्—Who work with a spirit of resignation in consonance with what is couched in the line 'त्वया हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि'. अभूयःसंनिवृत्ति—Equiv... to मोक्ष or absolute non-return. अपरिच्छेद्यः—Undefinable (as such or so much). आम्नवाक्—Here Veda. साध्य—Inferable वृत्तयः शेषाः—The remaining function, such as दर्शन, स्पर्शन etc. निर्वदितफलाः—'तव स्मरणस्येदं फलं दर्शनादीनां तु कियदिति वाचामगम इति भावः'—M. स्तुति... दूराणि—Far transcend all praise or prayer. संह्रियते—Is cut short इयत्ता—Limitation in number or quantity.